

HAYVAN REFAHI: DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜNE GETİRİLEN YENİ BİR SINIRLANDIRMA NEDENİ Mİ?*

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep HAZAR**

Öz

Felsefi ve bilimsel boyutlarıyla ele alınabilen hayvan refahı kavramı, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem Avrupa Birliği hem Avrupa Konseyi nezdinde hukuki düzenlemelerin konusunu oluşturmaya başlamıştır. Hayvan refahına ilişkin AB düzenlemeleri; AB'ye üye devletlerin, hissedebilen varlıklar olarak kabul edilen hayvanların refahına azami ölçüde dikkat etmeleri gerektiğini belirlemiştir. Düzenlemeler aynı zamanda, AB'nin ve üye devletlerin dini ayinlere saygı gösterme zorunluluğunu içerir. Hayvan refahını koruma yükümlülüğü bağlamında, AB'ye üye devletler hayvan kesiminde *öldürmeden önce bayılma* işlemini uygulamak zorundadır. AB müktesebatınca bir ilke olarak kabul edilen söz konusu işlem, Belçika'da yaşayan Musevi ve Müslümanların bir bölümü tarafından din ve inanç özgürlüğünün ihlali olarak değerlendirilmiştir. Bu durum din ve inanç özgürlüğü ile hayvan refahının karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Çalışmada ilk olarak, dini kurallara uygun hayvan kesiminin, din ve inanç özgürlüğünün kapsamına girip girmediği sorusuna cevap aranmıştır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin din ve inanç özgürlüğü çerçevesindeki içtihatları ve 2000 yılında vermiş olduğu *Cha'are Shalom ve Tsedek v. Fransa* kararı uyarınca, dini kurallara uygun hayvan kesimi uygulamaları, din ve inanç özgürlüğünün bir parçası olarak kabul edilmiştir. Çalışma kapsamında cevabı aranan ikinci soru ise hayvan refahının, dini kurallara uygun hayvan kesimi bağlamında din ve inanç özgürlüğünü sınırlandıran bir neden olup olmadığıdır. Avrupa Birliği Adalet Divanının 2020 yılında verdiği *Belçika Merkez İsrail Konseyi ve Diğerleri* kararı ile dini kurallara uygun hayvan kesimi, hayvanların refahının korunması amacı çerçevesinde tekrar tartışılmaya açılmıştır. ABAD mevzubahis kararda, çağdaş demokratik toplumlar için hayvan refahının son yıllarda yükselen bir değer olduğunu ifade etmiştir. ABAD'a göre hayvan refahı, toplumdaki değişimler ışığında, din ve inanç özgürlüğü bağlamında daha fazla dikkate alınmalıdır. ABAD'ın insan hakları metinlerinin dinamik doğasına yaptığı vurgu ve bir insan hakkı karşısında hayvan refahını dikkate alarak orantılılık incelemesi yapması, hayvanların menfaatlerinin yalnızca din ve inanç özgürlüğü bağlamında değil genel olarak insan haklarını sınırlandıran bir neden olarak ortaya çıkışının ayak sesleri olarak okunabilir.

Anahtar Kelimeler

Hayvan Refahı, Din ve İnanç Özgürlüğü, Din ve İncancı Açıklama Özgürlüğü, Avrupa Birliği Adalet Divanı, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, İnsan Haklarının Sınırlandırılması.

(*) Makalenin Dergiye Geliş Tarihi: 16.10.2023 - Makalenin Kabul Edildiği Tarih: 26.12.2023, DOI No: 10.54704/akdhfd.1376911.

(**) Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı / Ankara, Türkiye.

E-posta: zeynep.hazar@hbv.edu.tr,

Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-5735-9116>.

"This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)"

ANIMAL WELFARE: IS IT A NEW LEGITIMATE AIM FOR LIMITATION ON FREEDOM OF CONSCIENCE AND RELIGION?

Abstract

The concept of animal welfare, which can be addressed with its philosophical and scientific dimensions, has begun to be the subject of legal regulations in both the European Union and the Council of Europe since the second half of the 20th century. European Union regulations on animal welfare has determined that since animals are considered sentient beings, The Member States must pay full regard to the welfare requirements of animals. EU and member states are also obliged to respect the legislative or administrative provisions and customs of the Member States relating in particular to religious rites. In the context of this obligation, Member States must apply the stunning process before slaughtering animals. The process in question was considered as a violation of freedom of conscience and religion by some Jews and Muslims living in Belgium. This situation has caused a conflict between freedom of conscience and religion and animal welfare. The first question asked in the study was whether ritual slaughter was within the scope of freedom of conscience and religion. According to the case-law of the European Court of Human Rights, ritual slaughter should be considered as right to manifest a religion. The second question to be answered within the scope of the study is whether animal welfare is a legitimate aim that limits freedom of conscience and religion in the context of ritual slaughter. The Court of Justice of the European Union, in *Centraal Israëlitisch Consistorie van België* and *Others* decision, underlined that animal welfare is a European value and emphasis the dynamic nature of human rights documents. This evaluation can be read as the footsteps of the emergence of the interests of animals as a legitimate aim to limiting human rights not only in the context of freedom of conscience and religion, but also in general.

Keywords

Animal Welfare, Freedom of Conscience and Religion, Right to Manifest a Religion, The Court of Justice of the European Union, The European Court of Human Rights, Limitation of Human Rights.

Extended Abstract

Animal welfare is a concept which can be addressed with its philosophical and scientific dimensions. The demand of the animal welfare approach, in its philosophical dimension, is that animals should be saved from unnecessary suffering and treated humanely. The most common scientific definition of animal welfare is accepted as a state of being well. Thanks to development of scientific studies on animal welfare indicators, animal welfare has begun to be the subject of legal regulations in both the European Union and the Council of Europe since the second half of the 20th century. European Union regulations on animal welfare has determined that since animals are considered sentient beings, The Member States must pay full regard to the welfare requirements of animals. EU and member states are also obliged to respect the legislative or administrative provisions and customs of the Member States relating in particular to religious rites. Another important regulation in the EU Acquis, in terms of our subject of this study, is the Regulation No 1099/2009 regarding the killing of animals. According to the recital 4 of the Regulation No 1099/2009, animal welfare is an European value and prior stunning is a reflecting form of this value. The prior stunning process which is accepted as a principle by the European Union acquis was considered as a violation of freedom of conscience and religion by some of the Jews and Muslims living in Belgium. According to the Jewish and Muslim communities, special rules and procedures regarding the consumption of food, called zebh method or halal food in Islam and shechita method or kosher in Judaism, are incompatible with the pre-stunning process. This situation has caused a conflict between freedom of conscience and religion and animal welfare. In the study, first of all, an answer is sought to the question of whether ritual slaughter falls within the scope of freedom of conscience and religion. In the light of the case-law of the European Court of Human Rights, freedom of conscience and religion is discussed within a dual framework: *forum internum* which can be called the inherent aspect of this freedom and, *forum externum* which includes its manifestation in the outside world. In accordance with the case-law of the European Court of Human Rights within the framework of freedom of conscience and religion ritual slaughter have been accepted as a part of *forum externum*, in other words the right to manifest one's religion. The second question to be answered within the scope of the study is whether animal welfare is a legitimate aim that limits freedom of conscience and religion in the context of ritual slaughter. With *Centraal Israëlitisch Consistorie van België* and *Others* decision of the Court of

Justice of the European Union in 2020, ritual slaughter has been reopened for discussion within the framework of protecting the welfare of animals. According to the Court of Justice of the European Union's decision, animal welfare is a value to which contemporary democratic societies have attached increasing importance for a number of years. The Court of Justice of the European Union also stated that animal welfare should be taken into account to a greater extent in the context of ritual slaughter, in the light of changes in society. The Court of Justice of the European Union concluded that resolving conflicts of various rights and principles accepted by the European Union can be achieved by striking a fair balance between the conflicting issued. The Court of Justice of the European Union's emphasis on the dynamic nature of human rights documents and its proportionality review, can be read as the footsteps of the emergence of the interests of animals as a legitimate aim to limiting human rights not only in the context of freedom of conscience and religion but also in general.

GİRİŞ

Hristiyanlık inancında hayvansal gıdaların tüketimine ilişkin özel bir kural bulunmazken, İslamiyet'te *zebh usulü* ya da *helal gıda*, Musevilikte ise *shehita usulü* (*shechita*) ya da *koşer* (*kocher*) olarak isimlendirilen bazı hususi kural ve usuller benimsenmiştir. Her iki dinde benimsenen ve temel itibariyle benzer özellikler gösteren bu özel kural ve usuller, son yıllarda Avrupa'da yükselen bir değer olarak kabul edilen *hayvan refahı* ile karşı karşıya gelmektedir. Avrupa Birliği müktesebatınca hayvan refahının korunması temel amacı bağlamında, hayvan kesiminde ilke olarak kabul edilen *öldürmeden önce bayılma* (*prior-stunning*) işlemi Yahudi ve Müslüman toplumunun bir kısmı tarafından, din ve inanç özgürlüğüne haksız bir müdahale içerdiği gerekçesiyle eleştirilmektedir. Ulusüstü ve uluslararası hukuki düzenlemeler çerçevesinde meydana gelen tartışmalar ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Avrupa Birliği Adalet Divanı gibi merciilerin verdiği kararlar da din ve inanç özgürlüğü ile hayvan refahı arasındaki ilişkinin “ne olduğu” ya da zaman zaman “ne olması gerektiği”nin çerçevesini çizmektedir.

Bu çalışmada dini kurallara uygun hayvan kesimi tartışmaları bağlamında, hayvan refahının din ve inanç özgürlüğünü sınırlandırmasının mümkün olup olmadığı sorusunun cevabı aranmaktadır. Bu kapsamda birinci bölümde ilk olarak dini kurallara uygun hayvan kesiminin din ve inanç özgürlüğünün kapsamına girip girmediği tartışılacaktır. Bunun için öncelikle din ve inanç özgürlüğünün kapsamının ne olduğu Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları çerçevesince belirlenecektir. İkinci olarak ise İslamiyet'te ve Musevilik'te dini kurallara uygun hayvan kesiminin kural ve usulleri kısaca ortaya konacaktır. Böylelikle dini kurallara uygun hayvan kesiminin, din ve inanç özgürlüğünün içe yönelik (*forum internum*) ve / veya dışa yönelik (*forum externum*) alanına dahil olup olmadığı tespit edilecektir. Birinci bölümde son olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin din ve inanç özgürlüğü ile dini kurallara uygun hayvan kesimine ilişkin en önemli kararı *Cha'are Shalom ve Tsedek v. Fransa*'da ortaya konulan temel ilkeler ele alınacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde, din ve inanç özgürlüğüne bir müdahale nedeni olarak hayvan refahı kavramının felse-

fi ve bilimsel boyutlarıyla anlamının ne olduğu sorusunun cevabı aranacaktır. Bunun yanı sıra hayvan refahına ilişkin Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği standartlarının, hayvan refahını genel olarak nasıl ele aldığı ve özel olarak din ve inanç özgürlüğü karşısında nasıl konumlandığı ortaya konacaktır. Son olarak ise din ve inanç özgürlüğü ile hayvan refahına ilişkin en güncel ve önemli karar olan Avrupa Birliği Adalet Divanının *Belçika Merkez İsrail Konseyi ve Diğerleri* kararı tartışılacaktır.

I. DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ VE DİNİ KURALLARA UYGUN HAYVAN KESİMİ

A. DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜNÜN KAPSAMI

Din ve inanç özgürlüğünün normatif varlığını, insan hakları alanında bir kilometre taşı olarak kabul edilebilecek 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ne kadar geri götürmek mümkündür. Fransız Bildirisi'nin 10. maddesine göre "Hiç kimse, dışavurumu yasalarla oluşturulan düzene zarar vermediği sürece inançları nedeniyle sorumlu tutulamaz¹."

İnsan hakları alanında bir diğer dönüm noktası olarak nitelendirebileceğimiz BM İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 18. maddesi de din ve inanç özgürlüğüne ayrılmıştır:

Her şahsın, fikir, vicdan ve din hürriyetine hakkı vardır; bu hak, din veya kanaat değiştirmek hürriyeti, dinini veya kanaatini tek başına veya topluca, açık olarak veya özel surette, öğretim, tatbikat, ibadet ve ayinlerle izhar etmek hürriyetini içerir².

Din ve inanç özgürlüğü, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS ya da Sözleşme)'nde ise "düşünce, vicdan ve din özgürlüğü" başlığı altında aşağıdaki gibi düzenlenmiştir:

1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din ve inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.
2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü ancak kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlığın veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda zorunlu tedbirlerle ve yasayla sınırlanabilir³.

¹ <https://www.elysee.fr/en/french-presidency/the-declaration-of-the-rights-of-man-and-of-the-citizen>, Erişim Tarihi: Ekim 13, 2023.

² https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/trk.pdf, Erişim Tarihi: Ekim 13, 2023.

³ https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_tur, Erişim Tarihi: Ekim 13, 2023.

Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın 10. maddesi AİHS ile aynı başlık ve aynı ilk paragraf ile din ve inanç özgürlüğünü koruma altına almıştır:

1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din ve inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.
2. Vicdani ret hakkı, bu hakkın kullanımını düzenleyen ulusal yasalara uygun olarak tanınmaktadır⁴.

1982 Anayasası'nın 24. maddesi “din ve vicdan hürriyeti” başlığıyla söz konusu hakkı ayrıntılarıyla düzenlemiştir:

Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

14'üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz, dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarından okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır.

Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.

Yukarıda alıntılanan düzenlemelerin yanı sıra diğer birçok uluslararası düzenlemeye bakıldığında⁵ ve diğer bazı ulusal anayasal düzenlemeler incelendi-

⁴ https://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_3_antlasmalar/1_3_2_tadil_antlasmalari/2007_eu_charter_eng.pdf, Erişim Tarihi: Ekim 14, 2023.

⁵ Örneğin Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin 18. maddesi:
 “1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahip olacaktır. Bu hak, herkesin istediği dine ya da inanca sahip olması ya da bunları benimsemesi özgürlüğünü ve herkesin aleni veya özel olarak bireysel ya da başkaları ile birlikte toplu olarak, kendi din ya da inancını ibadet, icra, bunun icaplarını yerine getirme ya da öğretme bakımından ortaya koyma özgürlüğünü de içerir.
 2. Hiç kimse, kendi seçtiği bir din ya da inanca sahip olma ya da bunu benimseme özgürlüğünü zedeleyecek bir baskıya maruz bırakılamaz.
 3. Bir kimsenin kendi dinini veya inançlarını ortaya koyma özgürlüğüne ancak yasalarla belirlenen ve kamu güvenliğini, düzenini, sağlığını, ahlakını ya da başkalarının temel hak ve özgürlüklerini korumak için gerekli kısıtlamalar getirilebilir.
 4. Bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, ana-babaların ve, uygulanabilir olan durumlarda, yasalarca saptanmış vasilerin, çocuklarına kendi inançlarına uygun bir dinsel ve ahlaki eğitim verme özgürlüklerine saygı göstermekle yükümlüdürler.”; <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/MedeniVeSiyasiHaklaralliskinSozlesme.pdf>, Erişim Tarihi: Ekim 13, 2023.
 Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (San Jose Paketi) 12. maddesi:

ğinde⁶, din ve vicdan özgürlüğünün kapsamının iki temel boyut çerçevesinde ele alınabileceği görülmektedir.

1. Forum Internum (İnanç Özgürlüğü)

Din ve inanç özgürlüğünün ilk boyutu, söz konusu özgürlüğün kişinin iç dünyasına dönük vechesi olarak düşünebileceğimiz *forum internum*dur. Kavram, Latince “bir araya gelme, tartışma alanı, agora” anlamına gelen “forum” kelimesi ile “içinde, dahilinde, içe doğru” anlamlarına gelen “intern(us)” kelimesinin birlikteliğinden oluşur. *Forum internum* kişilerin dini inançları da dahil tüm inanışlarını ve vicdani kanaatlerini korur. Bu hak, “bir dine inanma ya da inanmama” özgürlüğü olarak da formüle edilebilir⁹. Doktrindeki bazı yazarlar din ve vicdan

“1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahip olacaktır. Bu hak, herkesin istediği dine ya da inanca sahip olması ya da bunları benimsemesi özgürlüğünü ve herkesin aleni veya özel olarak bireysel ya da başkaları ile birlikte toplu olarak, kendi din ya da inancını ibadet, icra, bunun icaplarını yerine getirme ya da öğretme bakımından ortaya koyma özgürlüğünü de içerir.

2. Hiç kimse, kendi seçtiği bir din ya da inanca sahip olma ya da bunu benimseme özgürlüğünü zedeleyecek bir baskıya maruz bırakılamaz.

3. Bir kimsenin kendi dinini veya inançlarını ortaya koyma özgürlüğüne ancak yasalarla belirlenen ve kamu güvenliğini, düzenini, sağlığını, ahlakını ya da başkalarının temel hak ve özgürlüklerini korumak için gerekli kısıtlamalar getirilebilir.

4. Bu Sözleşme’ye Taraf Devletler, ana-babaların ve uygulanabilir olan durumlarda, yasalarca saptanmış vasilerin, çocuklarına kendi inançlarına uygun bir dinsel ve ahlaki eğitim verme özgürlüklerine saygı göstermekle yükümlüdürler.”; https://www.oas.org/dil/access_to_information_American_Convention_on_Human_Rights.pdf, Erişim Tarihi: Ekim 13, 2023.

Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı’nın 8. maddesi:

“Vicdan özgürlüğü, dinsel inançları açıklama ve dinsel vecibelerin serbestçe yerine getirilmesi güvence altına alınmıştır. Kamu düzeni saklı kalmak kaydıyla, hiç kimseye bu özgürlüklerin kullanılmasını sınırlamayı amaçlayan zorlayıcı önlemler uygulanamaz.”; Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı, Çev. İbrahim Kaboğlu, Oğuz Dönmez, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 3, 401-418 (1985), 404.

⁶ Örneğin İspanya Anayasası’nın 16. maddesi:

“1. Bireyler ve toplulukların ideoloji, din ve ibadet özgürlüklerinin ifade edilmesinin, hukukla korunan kamu düzenini sürdürmek için zorunlu sınırlamalar dışında, hiçbir şekilde sınırlandırılmaması güvence altına alınır.

2. Hiç kimse ideolojisine, dinine veya inançlarına ilişkin açıklama yapmaya zorlanamaz.

3. Hiçbir din, devlet dini niteliğinde değildir. Kamu mercileri İspanyol toplumunun dini inançlarını gözönünde bulundurur ve dolayısıyla Katolik Kilisesi ve diğer mezheplerle uygun işbirliği ilişkilerini devam ettirir.”; <https://www.boe.es/buscar/pdf/1978/BOE-A-1978-31229-consolidado.pdf>, Erişim Tarihi: Ekim 13, 2023.

Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası’nın 4. maddesi:

“[Din, vicdan ve inanç özgürlüğü; askerlik hizmetinin reddi]

(1) Din ve vicdan özgürlüğü ile din ve dünyevi inanç özgürlüğüne dokunulamaz.

(2) Dinin rahatsız edilmeden uygulanması güvence altındadır.

(3) Hiç kimse, vicdanına aykırı olarak, silahlı savaş hizmetine zorlanamaz. Konunun ayrıntıları federal yasayla düzenlenir.”; https://www.bpb.de/system/files/dokument_pdf/Grundgesetz_TR_endgültig.pdf, Erişim Tarihi: Ekim 13, 2023.

⁷ <https://www.etyonline.com/word/forum>, Erişim Tarihi: Temmuz 22, 2023.

⁸ <https://www.etyonline.com/word/intern>, Erişim Tarihi: Temmuz 22, 2023.

⁹ Mustafa Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı (Ankara: Orion Yayınevi, 2012), 202.

özgürlüğünün içe dönük veçhesini, “vicdan özgürlüğü” olarak isimlendirmiştir¹⁰. Kanaatimizce *forum internum* dilimize “inanç özgürlüğü” olarak çevirmek daha isabetlidir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ya da diğer insan hakları sözleşmeleri din ya da inancın tanımını yapmamıştır. Bununla birlikte inanç kavramı, düşünce ve vicdanı da içine alan bir “üst kavram” olarak kabul edilebilir¹¹. “İnanılan şey, görüş, öğretisi, itikat¹²” gibi çeşitli anlamlara gelen “inanç” kelimesinin geniş çerçevesi, bu yorumun yapılmasını mümkün kılmaktadır¹³.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (Mahkeme ya da AİHM) de Sözleşme’nin 9. maddesinin birincil boyutunun dini inançları koruyan *forum internum* olduğunu belirtmiştir¹⁴. Nitekim maddeye ilişkin ilk içtihatları şekillendiren Avrupa İnsan Hakları Komisyonu (Komisyon) kararlarında da 9. maddenin *forum internum* olarak isimlendirilen alanının “öncelikli olarak kişisel inançlar ve dini inanışları koruduğu” ifade edilmiştir¹⁵. Sözleşme’nin 9. maddesiyle korunan “inançlar”ın, 10. maddede açığa vurulması koruma altına alınan görüş ya da düşüncelerden farkı, “belirli bir düzeyde inandırıcılık, ciddiyet, bütünlük ve önem¹⁶” düzeyine ulaşmış olmasıdır. Komisyonun 1993 yılında vermiş olduğu bir kabuledilemezlik kararına göre 9. madde ile esas olarak korunmak istenen görüşler, “dinler, felsefi veya ideolojik evrensel değerlere ilişkin teoriler (religions, or theories on philosophical or ideological universal values¹⁷)”dir.

Konuya ilişkin doktrin ve AİHM içtihatlarından hareketle inanç özgürlüğünün kapsamında birbiriyle bağlantılı üç ana hakkın olduğunu söylemek mümkündür: (1) İstenilen inanca sahip olma, (herhangi bir) inanca sahip olmama ve inancı değiştirme hakkı (2) Din ya da inancı açıklamaya zorlanmama hakkı (3) (Herhangi) Bir inancı benimsemeye zorlanmama hakkı.

Forum internum her şeyden önce kişinin istediği bir dini ya da felsefi inancı serbestçe benimsemesi ya da benimsememesi hakkını içerir. AİHS metninde açık bir biçimde düzenlenen inancı değiştirme hakkı da inanma hakkının doğal bir

¹⁰ Hande Seher Demir, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2011), 70.

¹¹ Carolyn Evans, *Freedom of Religion Under the European Convention of Human Rights* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 51, 53.

¹² *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 1186.

¹³ Berke Özenç, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde İnanç Özgürlüğü ve Türkiye* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 32.

¹⁴ Nolan and K. v. Russia, 2512/04, 12.02.2009, § 59.

¹⁵ Vereniging Rechtswinkels Utrecht v. The Netherlands (Com)(Dec), 11308/84, § 1; Van Den Dungen v. The Netherlands (Com)(Dec), 22838/93, 22.02.1995, § 1.

¹⁶ Campbell and Cosans v. The United Kingdom, 7511/76, 7743/76, 25.02.1982, § 36; Valsamis v. Greece, 21787/93, 18.12.1996, § 25; Folgerø and Others v. Norway, 15472/02, 29.06.2007, § 84; Eweida and Others v. The United Kingdom, 48420/10, 59842/10, 51671/10, 36516/10, 27.07.2013, § 81.

¹⁷ F.P. v. Germany (Com)(Dec), 19459/92, 29.03.1993.

sonucu olarak ortaya çıkar. Zira bir kişiye istediği inanca sahip olma hakkı vermek o inancı istediği zaman değiştirme hakkını da beraberinde getirir, aksi halde hak tek seferlik bir dini inanç ya da kanaat seçme hakkına indirgenmiş olur ki bu hakkın özüyle çelişir. Kişilerin inanç mekanizmalarını toptan biçimde koruyan bu hak, yalnızca bir din ya da başka bir inanç sistemine inananları değil; deistler, ateistler ve inanç konusunda şüpheli ya da ilgisiz olan agnostikleri de kapsar¹⁸. Nitekim AİHM; Müslümanlık¹⁹, Hıristiyanlık²⁰ ve Musevilik²¹ gibi genel kabul gören dinlerin yanında Budizmi²², Alevilik inancını²³, Hinduizmin çeşitli varyasyonlarını²⁴, Sihizm²⁵, Taoizm²⁶ ve Yehova Şahitliği²⁷ gibi dinsel oluşumları; ayrıca ateizm ve agnostisizm²⁸, pasifizm²⁹, neo-paganizm³⁰ ve vejetaryenlik³¹ gibi felsefi inançları ve tinsel uygulamaları da 9. madde çerçevesinde ele almıştır.

İnanç özgürlüğünün bir diğer alt başlığı ise *din ya da inancını açıklamaya zorlanmama hakkı*dır. Esasında kişilerin istediği inanca sahip olma hakkı doğal olarak bu hakkı da beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte, söz konusu hakkın ek özelliğinin (ve öneminin) kişilerin ayrımcı uygulamalara karşı korunması olduğu söylenebilir. Özellikle nüfusun büyük bir kısmının aynı dine mensup olduğu ülkelerde, azınlıkta kalan inançların (ya da inançsızlıkların) baskı gör-

¹⁸ Evans, *Freedom of Religion Under the European Convention of Human Rights*, 61.

¹⁹ Örneğin bkz. Leyla Şahin v. Turkey, 44774/98, 29.06.2004; Kostas v. The Former Yugoslav Republic of Macedonia, 55170/00, 13.04.2006; S.A.S. v. France, 43835/11, 01.07.2014; Hamidović v. Bosnia and Herzegovina, 57792/15, 05.12.2017; Abdi Ibrahim v. Norway, 15379/16, 10.12.2021.

²⁰ Örneğin bkz. Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark, 5095/71, 5920/72, 5926/72, 07.12.1976; Buscarini and Others v. San Marino (GC), 24645/94, 18.02.1999; Eweida and Others v. The United Kingdom.

²¹ Örneğin bkz. Cha'are Shalom ve Tsedek v. France (GC), 27417/95, 27.06.2000.

²² Örneğin bkz. X v. Austria (Com)(Dec), 1753/63, 15.02.1965; X. v. The United Kingdom (Com)(Dec), 6886/75, 18.05.1976.

²³ Örneğin bkz. Hasan Eylem Zengin v. Turkey, 1448/04, 09.10.2007; İzzettin Doğan and Others v. Turkey, 62649/10, 26.04.2016.

²⁴ Iskcon and Others v. The United Kingdom (Com)(Dec), 20490/92, 08.03.1994; Kovalkovs v. Latvia (Dec), 35021/05, 31.01.2012.

²⁵ Phull v. France (Dec), 35753/03, 11.01.2005; Jasvir Singh v. France (Dec), 25463/08, 30.06.2009.

²⁶ X v. The United Kingdom (Com)(Dec), 6886/75, 18.05.1976.

²⁷ Örneğin bkz. Kokkinakis v. Greece, 14307/88, 25.05.1993; Larissis and Others v. Greece, 23372/94, 24.02.1998; Jehovah's Witnesses of Moscow and Others v. Russia, 302/02, 10.06.2010; Krupko and Others v. Russia, 26587/07, 26.06.2014.

²⁸ Örneğin bkz. Young and James v. The United Kingdom (Com)(Dec), 7601/76, 7806/77, 11.07.1977, 134; Lautsi v. Italy, 30814/06, 03.11.2009, § 55; Lautsi and Others v. Italy, 30814/06, 18.03.2011, § 31.

²⁹ Örneğin bkz. Arrowsmith v. The United Kingdom (Com)(Dec), 7050/75, 16.05.1977; Dyagilev v. Russia, 49972/16, 10.03.2020; Taganrog Lro and Others, 32401/10 and 19 others, 07.06.2022, § 140 and 167.

³⁰ Ásatrúarfélagið v. Iceland (Dec), 22897/08, 18.09.2012; Ancient Baltic Religious Association Romuva v. Lithuania, 48329/19, 08.06.2021.

³¹ Örneğin bkz. Jakóbski v. Poland, 18429/06, 07.12.2010.

mesinin önüne geçmek, kişilerin din ve inançlarını açıklamaya zorlanmamasıyla mümkündür³². Bu ayrımcılık tehlikesi AİHM nezdinde, zorunlu din dersleri³³ ve nüfus cüzdanlarında yer alan din hanesi³⁴ gibi konularda ele alınmıştır.

İnanç özgürlüğü bağlamında ele alınabilecek son hak ise *herhangi bir inancı benimsemeye zorlanmama hakkı*dır. Söz konusu hak, belki de din ve inanç özgürlüğünün kişiye içkin, ona özel ve baskılardan uzak bir alan olması gerektiği fikrinin en somut tezahürüdür. Nitekim din ve inanç özgürlüğünün mutlak alanına ilişkin tartışmalar da sıklıkla bu hak bağlamında yapılır. Zira kişilerin dini inançlar başta olmak üzere tüm inanışlarının mutlak bir biçimde koruma altına alındığı iç dünyası ile çoğunlukla devletlerin egemenlik haklarını kullanarak düzenlediği eğitim sistemleri ve zaman zaman diğer kişilerin din ve inançlarını açıklama özgürlüğü karşı karşıya gelebilir. Bu durum, Sözleşme’de mutlak bir hak olarak düzenlenen inanç özgürlüğünün, Sözleşme’ye Ek 1 No.lu Protokol’ün 2. maddesinde düzenlenen eğitim hakkı ile 9. maddenin ikinci fıkrasında düzenlenen din ve inancı açıklama özgürlüğü ile zaman zaman çatışmasına neden olmaktadır. Mahkemeye göre devletin, kişileri kamu gücüyle gerçekleşen *sistemik telkinden* (indoctrination³⁵) ve sınırı aşan *bireysel telkinden* (*proselytism*) koruma sorumluluğu vardır.

Forum internum, bir mutlak insan haklarıdır. Bu durumun iki temel nedeni vardır. İlk olarak inanç özgürlüğü hem Sözleşme metninde hem de diğer uluslararası sözleşmelerde sınırlandırma hükmü içermeden düzenlenen haklardan biridir. Bu bakımdan mutlak bir insan hakları olarak nitelendirilir³⁶. Diğer yandan *forum internum*, niteliği itibarıyla de bir mutlak insan hakkıdır. İnsan hakları alanında mutlak haklar, “hakkın özü ile hakkın kendisinin aynı olduğu haklar” şeklinde tanımlanabilir³⁷. Mutlak bir insan hakkına yapılan müdahale, doğrudan hakkın özüne yapılan bir müdahaledir. Nitekim *forum internum* kapsamında yukarıda sayılan tüm haklara yapılacak bir müdahale, hakkın özüyle yakından ilgilidir. Bu bağlamda devletlerin *forum internum*un mutlak alanına müdahale edilmesini

³² Özeng, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde İnanç Özgürlüğü ve Türkiye*, 58-61.

³³ Örneğin bkz. Hasan Eylem Zengin v. Turkey.

³⁴ Örneğin bkz. Sofianopoulos, Spaïdiotis, Metallinos and Kontogiannis v. Greece, 1988/02, 1997/02, 1977/02, 12.12.2002, Sinan Işık v. Turkey, 21924/05, 02.02.2010; Stavropoulos and Others v. Greece, 52484/18, 25.06.2020.

³⁵ Mahkemenin eğitim hakkı bağlamında başlayan içtihadı Parlamento üyelerinin göreve başlamadan önce kutsal incile yemin etme zorunluluğu (Buscarini and Others v. San Marino[GC]); bir ilkökul öğretmenin görevini yerine getirirken başörtüsü takmasının küçük yaştaki çocuklar üzerindeki olası etkileri (Dahlab v. Switzerland [Dec], 42393/98, 15.02.2001); devlet okullarında sınıf duvarlarına asılan haçların çocukların din ve inanç özgürlüğü üzerindeki muhtemel telkin etkisi (Lautsi v. Italy) gibi çeşitli konularda ele almış ve yinelemiştir.

³⁶ Bengü Merve Derin Türkoğlu, “İnanç Özgürlüğünün İç Boyutu”, *TİHEK Akademik Dergisi*, C. 5, S. 8 (2022): 123, 124. 121-142.

³⁷ Zeynep Hazar, *İnsan Hakları Çatışmalarının Dengelenmesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Uygulaması* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2021), 271.

“orantılılık” testi bağlamında değerlendirmesi söz konusu olamaz. Mutlak haklar, nitelikleri itibarıyla başka hak ve menfaatlerle tartılamaz ve orantılılığın konusunu oluşturamaz³⁸.

2. Forum Externum (Din ve İnancını Açıklama Özgürlüğü)

AİHM’e göre 9. maddenin ikinci boyutu, dini inançların dışı vurumunu (pratikteki tezahürünü) içeren *forum externum*dur³⁹. Sözleşme’nin ifadesiyle 9. maddede “tek başına ya da topluca, kamuya açık veya kapalı ibadet (*worship*), öğretim (*teaching*), uygulama (*practice*) ve ayin (*observance*) yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir”. Sözleşme metninden hareketle din ve inancını açıklama özgürlüğünün dört temel eylem çerçevesinde gerçekleştiğini söylemek mümkündür: (1) İbadet (2) Öğretim (Telkin) (3) Uygulama (4) Ayin.

Bütün din ve inanç sistemlerini içine alacak biçimde bir tanımlama yapmak gerekirse *ibadet*, kutsal bir varlığa (semavi dinlerde Tanrı’ya) ya da kutsal bir güce yönelik yapılan eylemlerdir. Bu eylemler dini davranışla ilişkilendirilir ve neredeyse tüm din ve inanç sistemlerinin genel bir özelliğidir. Kutsal olarak kabul edilen varlığa ya da güce yönelik eylemler; ritüeller, çeşitli dua etme biçimleri, dans, vecd haliyle konuşma, vaaz, muhtelif kişilere ya da şeylere hürmet, sessiz meditasyon, kutsal müzik ya da şarkı gibi birçok dini (kült) töreni içerir⁴⁰. Sözleşme’de geçen *ayin* terimi de özel bir *ibadet* biçimi olarak değerlendirilebilir. Strazburg Mahkemesi içtihadına göre; Budist bir mahkumun sakal bırakması ve yoga yapması⁴¹, Müslüman bir mahkumun gece namaz kılması⁴², Kıpti Hristiyan ve Hristiyan olan başvuruçuların boyunlarına “haç” takmaları⁴³, Yehova’nın Şahitleri inancına sahip kişilerin toplu halde ibadet etmeleri⁴⁴, Alevi inancına mensup kişilerin cemevinde bir araya gelerek sema ve cem yapmaları⁴⁵ gibi eylemler, din ve inancın *ibadet* formunda açıklanmasının farklı görünüm biçimleridir.

Din ve inancı açıklama özgürlüğünün diğer bir formu ise *öğretim* (telkin) dir. *Forum internum* ile güvence altına alınan inanma ve inanç değiştirme özgürlüğü, kişinin diğer inanç sistemlerini öğrenebilme olanaklarına sahip olması halinde mümkündür. Keza Mahkemeye göre din ve inancını açıklama özgürlüğü ilkel olarak *başka bir kişiyi o dine katılmaya ikna etme hakkını* içerir. Bir kişiye

³⁸ Hazar, *İnsan Hakları Çatışmalarının Dengelenmesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Uygulaması*, 82, 83.

³⁹ Nolan and K. v. Russia, 2512/04, 12.02.2009, § 59.

⁴⁰ <https://www.britannica.com/topic/worship>, Erişim Tarihi: Temmuz 29, 2023.

⁴¹ C v. The United Kingdom, 10358/83, 15.12.1983.

⁴² Korostelev v. Russia, 29290/10, 12.05.2020.

⁴³ Eweida and Others v. The United Kingdom.

⁴⁴ Manoussakis and Others v. Greece, 18748/91, 26.09.1996.

⁴⁵ İzzettin Doğan and Others v. Turkey.

telkin ile başka bir kişiyi belirli bir dine girmeye ikna etme hakkı verilmezse, 9. maddede güvence altına alınan din ve inançları değiştirme hakkı anlamsız hale gelecektir⁴⁶. Diğer taraftan bireylerin din ve inançlarına dair temel öğretileri öğrenmesi, bu öğretilerde derinleşmesi ve arzu ediyorlarsa diğer insanlara ya da çocuklarına öğretmesi de inanç özgürlüğü bakımından oldukça mühimdir. Mahkeme, örneğin, Yunanistan'a karşı yapılan *Kokkinakis* başvurusunda, bir komşusunu Yehova Şahidi olmaya ikna etmeye çalışan başvuruçunun *proselytism*⁴⁷ faaliyetini, Rusya'ya karşı verilen birçok kararda ise Yehova'nın Şahitleri inancına mensup grupların dini metinlerini toplu olarak çalışmasını ve tartışmasını⁴⁸, din ve inancını açıklamanın *telkin* formuyla ilişkilendirmiştir⁴⁹.

Din ve inancını açıklama özgürlüğünün Sözleşme'de düzenlenen bir diğer ve en geniş formu ise *bir din ya da inancın uygulamalarıdır*. *Uygulama* kavramı maddede geçen diğer üç kavramı da içerebilecek niteliktedir⁵⁰. *İbadet, eğitim ve ayin* esnek içeriklerine rağmen çerçevesi -görece- daha kolay çizilebilecek kavramlardır. Konu *bir din ya da inancın uygulaması* olduğunda ise bu sınırı çizmek daha zordur. Bir inancın Mahkeme tarafından gerekli olarak nitelendirilen inandırıcılık ve önem düzeyine ulaştığı her durumda dahi, o inançtan mühlhem ya da etkilenen fiillerin tamamının Sözleşme'nin 9. maddesi anlamında bir "açıklama" olduğu söylenemez⁵¹. *Arrowsmith v. Birleşik Krallık* kararı konu bakımından oldukça önemlidir. *Uygulamanın* bu geniş içeriğinin sakıncalarını gidermek için Komisyon başvuruya ilişkin 1977 yılında verdiği kararında "9 (1) maddesinin amaçları bakımından, açıklamanın inançla gerçek bir bağı olması gereklidir"⁵² diyerek ilk sınırı çizmiştir. Komisyonun *Arrowsmith* başvurusuna ilişkin raporunda ise konuya ilişkin içtihadın temel ilkeleri ortaya konulmuştur:

⁴⁶ *Kokkinakis v. Greece*, § 31; Hazar, *İnsan Hakları Çatışmalarının Dengelenmesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Uygulaması*, 271.

⁴⁷ Proselytizm (yaygın olmayan Türkçe kullanımıyla Prozelitizm), köken itibarıyla Hıristiyanlığın Katolik yorumunda ve olumsuz anlamda, bir kişinin inancından dönmelerini / döndürülmesini sağlayan eylemleri ifade etmek için kullanılır. Katolik Roma Kilisesine göre bu eylemlerin prozelitizm olarak adlandırılması için, kişinin iç dünyasına yaklaşımda *uygunsuz* tutum ve davranışları içermesi gereklidir; *Common Witness and Proselytism: A Study Document* (ER Vol. 22 No 1), Joint Working Group between the Roman Catholic Church and the World Council of Churches (1971), 11, <https://archive.org/details/wccjwgrccwcc005/page/11/mode/1up>, Erişim Tarihi: Temmuz 25, 2023. Söz konusu eylemlerin "uygunsuz" olması gerekliliği kişilerin inanç özgürlüğüne müdahale incelemesi bakımından oldukça önemli bir kriterdir; Tad Stahnke, "Proselytism and the Freedom to Change Religion in International Human Rights Law", *BYU L. Rev.*, Vol 1, Iss. 1 (1999): 258, 260, 266 dp. 38.

⁴⁸ *Kuznetsov and Others v. Russia*, 184/02, 11.01.2007; § 57; *Taganrog Lro and Others v. Russia*, 32401/10 and 19 others, 07.06.2022, § 197.

⁴⁹ *Kokkinakis v. Greece*, § 31.

⁵⁰ Özenç, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde İnanç Özgürlüğü ve Türkiye*, 69.

⁵¹ Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights, Freedom of Thought, Conscience and Religion, Updated on 31 August 2022, 12, § 29, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/guide_art_9_eng, Erişim Tarihi: Temmuz 31, 2023.

⁵² *Arrowsmith v. The United Kingdom (Com)(Dec)*, 127.

Komisyon, 9(1) maddesinde bulunan “uygulama” teriminin bir din ya da inanç nedeniyle ya da etkisiyle meydana gelen bütün eylemleri kapsamadığını düşünmektedir. ... bireylerin eylemleri, söz konusu inancı gerçekten ifade etmiyorsa, bu inanç nedeniyle ya da etkisiyle yapılmış olsalar dahi 9. madde bağlamında koruma göremezler⁵³.

Komisyonla göre 9. madde, din ve vicdan özgürlüğünün ilk boyutuyla, diğer bir ifadeyle kişilerin kişisel inanç ve dini inanışlarıyla yakından bağlantılı olan “bir dinin ya da genel kabul gören bir inancın uygulanmasının yönleri olan ibadet ya da bağlılık gösteren eylemler gibi” eylemleri de korur⁵⁴. Komisyonla göre, “Belirli bir ifadenin 9 (1) maddesinin koruma alanına dahil olup olmadığının tespiti öznel değil nesnel bir teste göre yapılmalıdır⁵⁵.” Bu nedenle kişilerin bireysel ve subjektif değerlendirmeleriyle bir eylemi bir din ya da inançla “yakından bağlantılı” görmesi, o eylemin 9. maddenin korumasından yararlanacağı anlamına gelmez. Mahkeme söz konusu yakın bağlantıyı her somut olayın koşulları içinde kendisi değerlendirecektir.

Mahkeme, örneğin, ölü bir kişinin gömülmesini⁵⁶, Müslüman bir başvuru-
cunun takke takmasını⁵⁷, inançları nedeniyle askerlik hizmeti yapmanın reddedilmesini (vicdani ret⁵⁸), reşit olmayan kızlarının bir devlet okulundaki zorunlu karma yüzme dersinden muaf tutulmasını isteyen Müslüman ebeveynlerin talebini⁵⁹ bir din ya da inancın *uygulaması* içinde değerlendirmiştir. Diğer taraftan Mahkeme, Budist bir mahkumun Budizm dergisinde yayımlanmak üzere makale gönderme talebini⁶⁰, dini uygulayan bir yahudinin (*practising Jew*) resmi boşanma sonrasında eski karısının dini törenle evlenmesini sağlayacak boşanma belgesini vermeyi reddetmesini⁶¹, bir başvuru-
cunun vaftiz ve kabul törenini iptal isteğini⁶², bir kişinin partneriyle medeni kanun hükümlerine göre evlilik yapmayı reddetmesi ve devletin birlikteliklerini geçerli bir evlilik olarak kabul etmesi talebini⁶³, bir kişinin İslam Hukuku’na uygun olduğu gerekçesiyle reşit olmayan bir kız çocuğuyla evlenmek ve cinsel ilişki yaşamak isteğini⁶⁴, başvuru-
cunun ki-

⁵³ Arrowsmith v. The United Kingdom (Com)(Rep), 7050/75, 12.10.1979, 33.

⁵⁴ Vereniging Rechtswinkels Utrecht v. The Netherlands (Com)(Dec), 11308/84, § 1; Van Den Dungen v. The Netherlands (Com)(Dec), 22838/93, 22.02.1995, § 1.

⁵⁵ Arrowsmith v. The United Kingdom (Com)(Dec), 127.

⁵⁶ Johannische Kirche and Peters v. Germany (Dec.), 41754/98, 10.07.2001; Polat v. Austria, 12886/16, 20.07.2021, § 51.

⁵⁷ Hamidović v. Bosnia and Herzegovina, § 30.

⁵⁸ Bayatyan v. Armenia (GC), 23459/03, 07.07.2011, § 112; Adyan and Others v. Armenia, 75604/11, 12.10.2017, § 60.

⁵⁹ Osmanoğlu and Kocabaş v. Switzerland, 29086/12, 10.01.2017.

⁶⁰ X. v. The United Kingdom (Com)(Dec), 5442/72, 20.12.1974, 42.

⁶¹ D. v. France (Com)(Dec), 10180/82, 06.12.1983, 202.

⁶² X. v. Iceland (Com)(Dec), 2525/65, 06.02.1967.

⁶³ X. v. Germany (Com)(Dec), 6167/73, 18/12/1974, 65.

⁶⁴ Khan v. The United Kingdom (Com)(Dec), 11579/85, 07.07.1986, 255.

şisel otonomi ilkesi gereğince yardımla intihar isteğini⁶⁵, başvurucunun mevcut anayasal sistemin meşruluğunu reddetmesi nedeniyle zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddetmesini⁶⁶, bir yabancının radikal İslamcı bir organizasyona üye olması nedeniyle vatandaşlığa kabul edilmemesini⁶⁷ din ve inancını açıklama özgürlüğü kapsamında değerlendirmemiştir.

Sözleşme sistemi ve uluslararası insan hakları belgeleri uyarınca, *forum externum*un sınırlandırılabilir bir hak olduğuna dair bir tereddüt yoktur. Nitekim Sözleşme’de *forum externum*un hangi nedenlerle sınırlandırılabilceği açık biçimde düzenlenmiştir. Bununla birlikte *forum internum* ve *forum externum* arasında her zaman keskin ayrımların yapılabilmesi mümkün değildir. Özellikle inancı açıklama özgürlüğüne yapılan müdahalelerin, hakkın mutlak veçhesini ihlal etme ihtimalini göz ardı edilemez. Zira bir inancın açıklanmasına ilişkin çoğu şey, inancın kişiye içkin yanyıla doğrudan ilgilidir⁶⁸. Bu nedenle mahkemelerin inancı açıklama özgürlüğüne müdahale olarak nitelendirdiği eylemlere ilişkin incelemesinde, hakkın mutlak doğasına zarar verilip verilmediğini dikkate alması gereklidir.

B. DİNİ KURALLARA UYGUN HAYVAN KESİMİ (RITUAL SLAUGHTER)

1. İslamiyet ve Musevilik’te Dini Kurallara Uygun Hayvan Kesimi

a. Zebh Usulü ve Helal Gıda

Yeryüzünde var olan muhtelif din ve inançların, bazı yasaklar ve kurallarla inananların beslenme biçimine müdahalede bulunması rastlanılan bir durumdur. Din ve inançların insanların yeme-içme düzenine ilişkin müdahaleleri bazen bir gıdanın tüketilmesinin toptan yasaklanması (örneğin İslamiyet’e göre domuz eti tüketiminin yasaklanması) şeklinde olabileceği gibi, bazı gıdaların tüketilmeden önce benimsenmesi gereken kural ve usullerin belirlenmesiyle de yapılabilir. Dini kurallara uygun hayvan kesimi (*ritual slaughter*⁶⁹) *ikinci grup müdahalelerden biri olarak kabul edilebilir. Dini ilkelere bağlı kalmak törensel (ritual) kesimin anahtar parçasıdır; bu nedenle literatürde kavram dini kesim (religious slaughter)* olarak da adlandırılmaktadır⁷⁰. Dini kurallara uygun hayvan kesiminin

⁶⁵ Pretty v. The United Kingdom, 2346/02, 29.04.2002, § 82.

⁶⁶ Enver Aydemir v. Turkey, 26012/11, 07.06.2016, § 79-84.

⁶⁷ Boudelal v. France (Dec), 14894/14, 13.06.2017.

⁶⁸ Derin Türkoğlu, “İnanç Özgürlüğünün İç Boyutu”, 129.

⁶⁹ İngilizce terminolojide ve AİHM ve ABAD gibi mahkeme kararlarında “ritual slaughter” olarak kullanılan kavramın Türkçe’ye birebir çevirisi “törensel hayvan kesimi” şeklinde olacaktır. Hayvanların dini nedenler dışında bazı “törensel” ya da “ayinsel” motivasyonlarla kesilebileceği açıktır. Bununla birlikte bu kesim tarzları çoğunlukla hukukun konusunu oluşturmamaktadır. Bu nedenle bu çalışmada “ritual slaughter”, kavramın literatürde zaman zaman “religious slaughter” olarak kullanılması da dikkate alınarak, Türkçe’ye “dini kurallara uygun hayvan kesimi” şeklinde çevrilmiştir.

⁷⁰ Gerhard Van Der Schyff, “Ritual Slaughter and Religious Freedom in a Multilevel Europe: The Wider Importance of the Dutch Case”, *Oxford Journal of Law and Religion*, Vol. 3, No. 1 (2014): 77.

dünyadaki en yaygın biçimleri İslamiyet'teki “zebh (*dhabiha*⁷¹)” usulü ve Musevilik'teki “şehita (*shechita*)” uygulamasıdır.

İslami usullere -zebh- uygun bir biçimde kesilen et “helal” olarak isimlendirilmektedir. İslam terminolojisinde en geniş anlamıyla “helal”, dinen izin verilmiş olanı, yapılması ve yiyilip içilmesi yasak olmayanı ve serbest olanı; diğer bir deyişle “haram” olmayanı ifade eder. İslamiyete göre haram olan şeyler sayılı ve sınırlıdır, bir şey eğer *haram* olarak nitelendirilmediyse *helal*dir⁷². Kur'an-ı Kerim'de *helal* ve *haram* olan gıdalara ilişkin vazedilen çeşitli ayetlere göre; leş, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına öldürülen hayvanlar, boğulmuş, darp edilerek, düşerek, boynuzlanarak öldürülmüş ve yırtıcı hayvanlar tarafından parçalanmış hayvanları yemek dinen haramdır⁷³. Kur'an-ı Kerim ayetlerine bakıldığında, hayvan kesiminde izlenecek usul ve esaslara ilişkin kapsamlı kuralların belirlenmediği görülmektedir. Nitekim İslam Hukukçuları bu konuyu Kur'an ve Sünnet'te yer alan temel ilkelerden hareketle belirlemiş ve çeşitli kriterler geliştirmişlerdir. Buna göre müslüman ya da ehl-i kitap ve akli baliğ bir kişi, Allah'ın adını anarak ve keskin bir bıçakla hayvanı boğazlayarak öldürmelidir⁷⁴. Literatürde “boğazlama kriteri⁷⁵” olarak isimlendirilen bu kritere göre *zebh* usulünde hayvan, “yemek ve nefes boruları ile iki şah damarının veya yemek ve nefes borularıyla iki şah damardan birinin kesilmesi” ile öldürülmelidir⁷⁶. Daha çok develerde uygulanan, boğazla göğsün birleştiği yerden kesim ise *nahr* olarak isimlendirilir⁷⁷. Bu usullere uygun biçimde kesilmeyen hayvanların etini yemek (Kur'an'ı Kerim'de öngörülen istisna dışında⁷⁸) Müslümanlar için kesin bir biçimde yasaktır.

b. Şehita Usulü ve Koşer

İbranice'de “uygun olma (*fitness*)” anlamına gelen “kaşrut (kashrut)” Musevilerin gıda tüketimine ilişkin temel ilkeleri ortaya koyan kurallara verilen isimdir⁷⁹. Kaşruta ilişkin ana konular Eski Ahit'in çeşitli bölümlerinde düzenlenmiştir.

⁷¹ Yunes Ramadan Al-Teinaz, “What is Halal Food?”, içinde *The Halal Food Handbook*, Editör, Yunes Ramadan Al-Teinaz, Stuart Spear, Ibrahim H. A. Abd El-Rahim (Wiley Blackwell, 2020), 22.

⁷² Lütfi Şentürk, Seyfettin Yazıcı, *İslam İlmihali*, 34. Baskı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 334, 2019), 383.

⁷³ Bakara Suresi 173. ayet, Maide Suresi 3. ayet, En'am Suresi 145. ayet, Nahl Suresi 115. ayet, El-malılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Meali*, Sadeleştirilenler Prof. Dr. Lütfullah Cebeci- Prof. Dr. Sadık Kılıç, 3. Basım (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014).

⁷⁴ Şentürk, Yazıcı, *İslam İlmihali*, 405-408.

⁷⁵ Abdullah Kahraman, “Gıda Ürünlerinde Helal ve Haramı Belirleme Yöntemi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XVI, Sayı: 1 (2012): 470.

⁷⁶ Şentürk, Yazıcı, *İslam İlmihali*, 407.

⁷⁷ Kasani, V, 40-42, el-Mevsu'atü'l-fıkhiyye, “Tezkiye” (1427), XXI, 140'dan aktaran Saffet Köse, “Fıkhi Açından Helal Gıdanın Temel İlkeleri”, *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*, 2(1): 1-18 (2020): 5.

⁷⁸ “...kim bunlardan yemeğe mecbur kalırsa, başkasının hakkını çiğnememek ve “zaruret” oranını geçmek, (yani ölmeyecek kadar yemek) şartı ile, ona da günah yükletilmez...” Bakara Suresi 173. ayet, Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Meali*, 68.

⁷⁹ <https://www.britannica.com/topic/kashruth>, Erişim Tarihi: Ağustos 10, 2023.

Bu düzenlemelerde; tüketilmeye izin verilen türler⁸⁰; kan⁸¹, ölmüş hayvan (leş⁸²), memelilerin siyatik (kalça bölümündeki) sinirleri ve uyluklarda bulunan bazı yağlar gibi yasaklanan gıdalar⁸³, süt ve etin ayrı ayrı tüketilmesi⁸⁴ gibi muhtelif hükümler yer almaktadır. Bununla birlikte Eski Ahit, hayvan kesimine ilişkin açık bir düzenleme yapmayıp, “buyruğum uyarınca⁸⁵” demekle yetinmiştir. Nitekim *shehita* usulü daha sonra Musevi din adamlarınca *Talmud*, *Hullin*, *Mishnak Torah* ve *Schulchan Aruch* gibi ikincil kaynaklarda tartışılmış ve temel ilkeleri ortaya konulmuştur⁸⁶. *Shehita* usulü, hayvanların boynundaki ana iskeleti ve damarları kesen cerrahi keskinliğe sahip bir aletle (“chalaf”) hızlı ve uzmanlık gerektiren bir kesinin yapılması ile gerçekleşir⁸⁷. Bu kesi yapılırken soluk borusu, yemek borusu, karotid arterler ve juguler damarlar (kabaca boyun bölgesindeki atar damarlar ve diğer damarlar) kesilmelidir. Kesi sonrasında bütün kanın tahliye olduğundan emin olunmalı, kan çıkışı engellenmemelidir⁸⁸. İslamiyetteki kesim usulünden farklı olarak *shehita* yalnızca kesim usulü için özel olarak ve teorik ve pratik boyutlarıyla yoğun bir eğitim almak zorunda olan kasaplar (*shochet*) tarafından gerçekleştirilebilir⁸⁹. Bazı Musevi toplumlarında bu kasaplar hayvanlarda herhangi bir hastalık ya da bozukluk (anomali) olup olmadığını da kapsamlı bir biçimde inceler. Örneğin karkasların ciğerlerindeki yapışiklıkları ve lekeleri kontrol ederek tamamen pürüzsüz olup olmadıklarını tespit eder⁹⁰. Bu ayrıntılı usul Yidiş dilinde “pürüzsüz, sorunsuz” anlamlarına gelen *glatt* kelimesiyle birlikte anılır ve

⁸⁰ Tanrınız Rab'bin sizi kutsadığı ölçüde, yaşadığınız kentlerde dilediğiniz kadar hayvan kesip etini yiyebilirsiniz. Dinsel açıdan temiz ya da kirli kişi, bu eti ceylan ya da geyük eti yer gibi yiyebilir.” Kutsal Kitap, Yasa'nın Tekrarı 12: 15, 197, 198 (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2014), 197. “... karada yaşayan hayvanlardan şunları yiyebilirsiniz: Çatal ve yarık tırnaklı, geviş getiren hayvanların tümü ... etini yememeniz gereken şunlardır: Deve ... kaya tavşanı ... domuz ... Bu hayvanların etini yemeyecek, leşine dokunmayacaksınız, sizin için kirlidir.” Kutsal Kitap, Levililer 11: 2-8.

⁸¹ “Nerede yaşarsanız yaşayın, hiçbir kuşun ya da hayvanın kanını yemeyeceksiniz”, Kutsal Kitap, Levililer 7: 26, 108. Benzer yönde bkz. Kutsal Kitap, Yasa'nın Tekrarı 15: 23, 201.

⁸² “Kendiliğinden ölen hiçbir hayvanın etini yemeyeceksiniz. Ölü hayvanı yemesi için kentlerinizde yaşayan bir yabancıya verebilir ya da öteki yabancılara satabilirsiniz. Siz Tanrınız RAB için kutsal bir halksınız”, Kutsal Kitap, Levililer 7: 26, 108. Benzer yönde bkz. Kutsal Kitap, Yasa'nın Tekrarı 14: 21, 200.

⁸³ “Yakup Peniel'den ayrılırken güneş doğdu. Uyluğundan ötürü aksiyordu. Bu nedenle İsraililer bugün bile uyluk kemiğinin üzerindeki siniri yemezler. Çünkü Yakup'un uyluk kemiğinin başındaki sinire çarpılmıştı”, Kutsal Kitap, Yaratılış 32: 31, 32, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2014, 34.

⁸⁴ “Oğlağı anasının sütünde haşlamayın” Kutsal Kitap, Yasa'nın Tekrarı 14: 21, 200.

⁸⁵ “... buyruğum uyarınca RAB'bin size verdiği sığırlardan, davarlardan kesebilirsiniz.” Kutsal Kitap, Yasa'nın Tekrarı 12: 21, 198.

⁸⁶ Joel Silver, “Understanding Freedom of Religion in a Religious Industry: Kosher Slaughter (Shechita) and Animal Welfare”, *Victoria University of Wellington Law Review*, 42 (2011): 675.

⁸⁷ *A Guide to Shechita*, May 2009, Published by Schechita UK, 3, https://www.shechitauk.org/wp-content/uploads/2016/02/A_Guide_to_Shechita_2009__01.pdf, Erişim Tarihi: Ağustos 6, 2023.

⁸⁸ S. D. Rosen, “Physiological insights into Shechita”, *Veterinary Record*, June 12, (2004) 154: 759.

⁸⁹ *A Guide to Shechita*, May 2009, Published by Schechita UK, 3, https://www.shechitauk.org/wp-content/uploads/2016/02/A_Guide_to_Shechita_2009__01.pdf, Erişim Tarihi: Ağustos 6, 2023.

⁹⁰ Silver, “Understanding Freedom of Religion in a Religious Industry”, 676.

glatt kosher olarak isimlendirilir⁹¹. *Şehita* usulüne uygun bir biçimde elde edilen et “koşer” niteliğini kazanmış olur. Bu usule uygun biçimde elde edilmeyen et “terefah” olarak nitelendirilir⁹². *Terefah* İslamîyet’teki haramın eş anlamlısıdır. *Şehita* usulüne uygun kesilmeyen hayvanların etini tüketmek -tıpkı Müslümanlar için olduğu gibi- Museviler için de kesin bir biçimde yasaklanmıştır.

2. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Cha’are Shalom ve Tsedek v. Fransa Kararı

Dini kurallara uygun hayvan kesiminin bir din ve inanç özgürlüğü meselesi olduğu açıktır. Ancak bu meselenin din ve inanç özgürlüğünün hangi boyutuyla ilgili olduğunun tespiti, hayvan refahı nedeniyle sınırlandırılıp sınırlandırılmayacağını belirlemede en önemli konulardan biridir. Bu bölümde, konuya ilişkin temel ilkelerin AİHM nezdinde ortaya konulduğu ilk ve tek karar olan Fransa’ya karşı yapılan *Cha’are Shalom ve Tsedek* başvurusu ele alınacaktır.

Başvuran *Cha’are Shalom ve Tsedek*, 1986 yılında Fransa yasalarına uygun bir biçimde Paris’te kurulan liturjik bir Musevi derneğidir. Dernek, kuruluş tüzüğüne göre, kamuya açık ibadetleri organize etmek, finansal destek sağlamak ve cesaretlendirmek; sosyal, eğitimsel, kültürel ve manevi faaliyetlerin tanıtımı ve cemaate mensup fakir ailelere maddi ve manevi yardım yapmak gibi konuların yanında, diğer liturjik derneklerin *kaşrut* ritüellerini gözlemlemeyi de amaçlamaktadır. Dernek 1987 yılında, belirtilen bu son amaç bağlamında, “glatt” koşulunu sağlayacak dini hayvan kesimini bizzat gerçekleştirmek için ilgili resmi kurumlara başvuruda bulunmuştur. Fransız Danıştay (Conseil d’Etat), yapılan başvuruyu konuya ilişkin 1980 tarihli Kararname çerçevesinde incelemiştir. Kararname’nin 10. maddesi Fransız hukukunda bir zorunluluk olan hayvanların öldürülmeden önce bayılmasına (*stun*) bir istisna getirmektedir. Buna göre yalnızca *onaylanmış bir dini kurum* tarafından yetkilendirilmiş kasaplar tarafından gerçekleştirilen dini hayvan kesimleri bu muafiyetten faydalanabilir. Fransız Danıştayına göre Dernek, 10. madde anlamında “onaylanmış bir dini kurum” değildir ve bu nedenle başvurunun reddedilmesi gerekir⁹³.

Cha’are Shalom ve Tsedek derneği yaptığı başvurunun reddedilmesini, AİHS’in 9. maddesi ile güvence altına alınan dini *ayin* (observance) yoluyla açıklama özgürlüğünü ihlal edildiği iddiasıyla Strazburg organlarının önüne taşımıştır. Başvurana göre, *kaşrut* kurallarını gerekli bir biçimde denetleme konusunda yetkilendirilmiş tarihi *Napoleon* dönemine dayanan *Merkez Dinsel Kurulu*’nun bir yan kuruluşu olan *Paris Yahudi Konsistoryal Derneği* (PYKD)’nin Museviliğin kaynaklarına uygun -*glatt*- bir dini kesimi yerine getirmemektedir. Başvuran

⁹¹ Rabbi Yosef Breuer zt”l, *Glatt Kosher- Glatt Yoshor*, <https://web.stevens.edu/golem/llevine/rsrh/yosef%20breuers%20kosher%20yosher.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 11, 2023; https://messianic-pologetics.blog/faqs/G_Glatt_Kosher.pdf, Erişim Tarihi: Ağustos 11, 2023.

⁹² <https://www.britannica.com/topic/terefah>, Erişim Tarihi: Ağustos 10, 2023.

⁹³ *Cha’are Shalom ve Tsedek v. France* (GC), § 27, 36, 44.

ayrıca PYKD'nin Kararname uyarınca *kaşrut* kurallarını denetleme konusunda yetkili tek kurum olmasının Sözleşme'nin 9. maddesiyle bağlantı olarak 14. maddesi bağlamında ayrımcılık teşkil ettiğini ileri sürmüştür. İlk olarak Avrupa İnsan Hakları Komisyonunun önüne gelen davada Sözleşme'nin 14. maddesiyle bağlantılı olarak 9. maddesinin ihlal edildiğine karar verilmiştir⁹⁴. Daha sonra dava, Komisyon ve Fransa Hükümeti'nin talebiyle Büyük Daireye taşınmıştır⁹⁵.

Büyük Daire önüne gelen başvuruyu, Strazburg organlarında yerleşik hale gelmeye başlayan ancak tarih itibarıyla yeterince sistematikleşmemiş *üç aşamalı test* bağlamında incelemiştir. Bu test çerçevesinde tespit edilmesi gereken ilk husus başvuru konusu olayın Sözleşme kapsamında olup olmadığıdır. Büyük Daireye göre dini kurallara uygun hayvan kesiminin, isminden de anlaşılacağı (*ritual slaughter*) üzere, amacı Yahudi inananlara et sağlamak olan bir *ayin* (*rite*⁹⁶) olduğu aşikardır ve bu ayin Yahudi dininin uygulamasının önemli bir parçasıdır⁹⁷. Böylelikle Mahkeme *dini kurallara uygun hayvan kesimini* din ve inancı açıklama özgürlüğü kapsamında gördüğünü açıkça ortaya koymuştur.

Büyük Daire, incelemesine başvuranların din ve inancı açıklama özgürlüğüne bir müdahale olup olmadığını tespit ederek devam etmiştir. Başvuru değerlendirildiğinde, başvuranın temel iddiasının PYKD tarafından yapılan *koşer* uygulamasının inançları gereği yeterli olmadığı, etin aynı zamanda *glatt* olması gerektiği yönünde olduğu görülmektedir. Mahkemeye göre Fransa'da yaşayan Yahudi toplumunun büyük bir kısmı PYKD tarafından uygulanan *koşer* sertifikalama sistemini kabul etmektedir. Diğer taraftan ultra-ortodoks Yahudilerin kendi uygun gördükleri kurallar çerçevesinde elde edilen etleri Belçika'dan kolayca temin etme imkanları vardır. Ayrıca PYKD denetimindeki et marketlerinden *glatt* etlere ulaşmak mümkündür. Dini kurallara uygun hayvan kesimi gerçekleştirmek için gerekli onayın verilmemesinin, din ve inancı açıklama özgürlüğüne bir müdahale oluşturması, ancak ultra-ortodoks Yahudilerin uygun gördükleri kurallara göre kesilen eti yemeleri imkansız hale gelmişse söz konusu olabilir. Musevi Dernek tarafından *glatt* etin temini konusunda esaslı bir iddia ortaya konulmamıştır. Nitekim Mahkeme başvuranın hakkına yapılan bir *müdahale olmadığı* kanaatine varmıştır. Büyük Daire, ek olarak, başvuranın dini açıklama özgürlüğüne yapılan bir müdahalenin varlığı kabul edilse dahi yapılan müdahalenin kanuni olduğunu ve kamu sağlığı ve kamu düzeninin korunması gibi meşru amaçları güttüğünü belirtmiştir. Dini uyum ve hoşgörüyü uygun olduğu sürece ibadetlerin yerine

⁹⁴ Komisyon kararının basın özeti için bkz. Cha'are Shalom ve Tsedek v. France (Com), 697, 08.12.1999, Press Release, [https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#\[\"fulltext\":\[\"27417/95\"\],\"itemid\":\[\"003-68045-68513\"\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#[\), Erişim Tarihi: Ağustos 11, 2023.

⁹⁵ Cha'are Shalom ve Tsedek v. France (GC), § 58, 60.

⁹⁶ Sözleşme'nin Fransızca metninde "rite" olarak kullanılan kelime İngilizce metinde "observance" olarak geçmektedir.

⁹⁷ Cha'are Shalom ve Tsedek v. France (GC), § 73.

getirilmesinde Sözleşmeciler Devletlere tanınan takdir marjı, özellikle Kiliseler ve Devlet arasındaki hassas ilişkilerin kurulması gibi konularda, geniştir⁹⁸. Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür, Mahkeme her ne kadar *Cha'are Shalom ve Tsedek* kararında 9. maddenin ihlal edilmediğine karar vermişse de *dini kurallara uygun hayvan kesiminin dini açıklama özgürlüğünün alanına dahil olduğunu* ortaya koymuştur.

II. DİN VE İNANCINI AÇIKLAMA ÖZGÜRLÜĞÜNE BİR MÜDAHALE NEDENİ OLARAK HAYVAN REFAHI

Din ve inancını açıklama özgürlüğü, hem Sözleşme sisteminde hem de birçok ulusal ve uluslararası düzenlemeye göre muhtelif meşru amaçlarla sınırlanabilir. Çalışmamız açısından cevabını aradığımız soru hayvan refahının bu meşru amaçlardan biri olup olmadığıdır. Bu kapsamda öncelikle hayvan refahı kavramı tartışılacak, sonrasında hayvan refahına ilişkin bazı uluslararası düzenlemeler ele alınacaktır. Son olarak ise din ve inancını açıklama özgürlüğü ile hayvan refahına ilişkin en güncel ve önemli kararlardan biri olan Avrupa Birliği Adalet Divanının 2020 yılı Aralık ayında verdiği Belçika Merkez İsrail Konseyi ve Diğerleri kararı değerlendirilecektir.

A. HAYVAN REFAHI KAVRAMI

Hukuk, felsefe, psikoloji, sosyoloji, veterinerlik, gıda mühendisliği gibi birçok farklı disiplinin konusunu oluşturan *hayvan refahı* kavramının anlamını keskin sınırlar içinde ortaya koymak ve bir tanım yapmak oldukça zordur. Hayvan refahı, genel anlamıyla hayvanların insanca ya da nazik bir muamele görmesini ya da hayvanlara uygulanan gereksiz zulmün önüne geçilmesini savunan fikirleri temsil eder⁹⁹. Bir tanım yapmanın zorluklarıyla birlikte kavram gelişimi itibarıyla iki temel boyutta ele alınabilir: Felsefi boyut ve bilimsel boyut.

1. Felsefi Boyutuyla Hayvan Refahı

İnsanın kendisini, doğayı ve doğadaki diğer canlıları anlamlandırmasının düşünce tarihindeki en yaygın biçimi *insan-merkezli (antroposentrizm)* yaklaşımdır¹⁰⁰. *Antroposentrizm*, insanı her şeyin merkezine yerleştiren ve her şeyin “ölçü”sü olarak kabul eden bir düşünce biçimini ifade eder¹⁰¹. Felsefe tarihine etki eden belli başlı düşünürlerin fikirlerine baktığımızda, söz konusu insan-merkezciliğin izle-

⁹⁸ Cha'are Shalom ve Tsedek v. France (GC), § 79-84.

⁹⁹ David Sztybel, “Animal Welfare and Animal Rights, A Comparison”, içinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör, Marc Bekoff, Foreword by Jane Goodall, 2nd Edition (California: Greenwood Press, 2009): 50.

¹⁰⁰ Haluk Aşar, “Hayvan Haklarına Yönelik Temel Görüşler ve Yanılgıları”, *Kaygı Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, S. 30 (2018): 240.

¹⁰¹ Fiona Probyn-Rapsey, “Anthropocentrism”, içinde *Critical Terms for Animal Studies*, Editör, Lori Gruen (Chicago and London: The University of Chicago Press, 2018): 47.

rini görmek mümkündür. Örneğin *Aristoteles*'e göre doğadaki tüm öteki hayvanlar -evcil ya da vahşi- insanlar içindir ve insanların hizmetine sunulmuş araçlardır¹⁰². *Aquinolu Thomas* da izinden gittiği *Aristoteles*'e benzer biçimde doğadaki tüm hayvanların insana tabii olduğunu belirtmiştir¹⁰³. Aydınlanmacı ve humanist fikirlerin yeniden doğuşunun merkezindeki *Descartes* bu düşüncüyü bir adım daha “modern”leştirmiş; hayvanları ve diğer canlıları *ruhsuz makineler* olarak görmüştür¹⁰⁴. *Descartes* iradenin etki etmediği hareketlerin, mekanik olduğunu iddia etmiştir. Ona göre hayvanların hareketleri iradeye dayanmadığı ve mekanik olduğu için onların acı çekmediğini varsaymak gerekir. Zira düşünürü göre, ruha atıfta bulunmadan acı hissini açıklamak mümkün değildir. Hayvanların ise ruhu oluşturan içsel hisleri yoktur¹⁰⁵. İnsanın, sahip olduğu akıl ve aklın beraberinde getirdiği seçme özgürlüğünden hareketle “değerli” olduğunu belirten *Kant*'a göre ise hayvanlar öz bilince sahip olmadıklarından “amaç” olan insanın aracıdır. Ona göre insanların hayvanlara karşı ödevleri “yalnızca insanlığa karşı dolaylı ödevlerdir¹⁰⁶.”

Felsefi düşüncede doğayı anlamlandırmada hayvanların da hesaba katılmaya başlanmasının iki faydacı İngiliz düşünürün, *Jeremy Bentham* ve *John Stuart Mill*, fikirleriyle gerçekleştiği kabul edilir. Bu iki düşünürün fikirleri *hayvan refahı* kavramının doğuşuyla da yakından ilgilidir. *Bentham*'a göre insanların hayvanlardan üstün olduğu açıktır, bununla birlikte insanlar ile hayvanların ilişkisinde sorulması gereken soru hayvanların akıllı olup olmadığı değil “acı çekip çekmedikleri” sorusudur¹⁰⁷. *Mill* ise *Bentham*'ın sorduğu sorudan hareketle, bir eylemin sonucunda hayvanın çektiği acının insanın aldığı zevkten daha fazla ol-

¹⁰² Aristoteles, *Politika*, 17. Basım (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2014), 1. Kitap, 8. Bölüm, 23.

¹⁰³ St. Thomas Aquinas, *The Summa Theologica*, Translated by Fathers of the English Dominican Province, Part I, Question 96: “Of the Mastership Belonging to Man in the State of Innocence”, Article 1, https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1225-1274._Thomas_Aquinas._Summa_Theologiae_%5B1%5D._EN.pdf, Erişim Tarihi: Ekim 14, 2023.

¹⁰⁴ Doktrinde *Descartes*'in fikirlerine ilişkin bu değerlendirme eleştirilmiştir. Buna göre düşünür hayvanların düşünceden ve dilden azade canlılar olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte *Descartes*'in eserlerinin ayrıntılı incelenmesi halinde, hayvanların hislere ya da duygulara sahip olmadığını iddia ettiğini tespit etmek mümkün değildir; Ian J.H. Duncan, “Animal Welfare: A Brief History”, içinde *Animal Welfare: From Science to Law*, Editör, Sophie Hild, Louis Schweitzer (Paris: La Fondation Droit Animal, Ethique et Sciences [LFDA], 2019), 14.

¹⁰⁵ Aşar, “Hayvan Haklarına Yönelik Temel Görüşler ve Yanılgıları”, 242; Rene *Descartes*, *The Philosophical Writings of Descartes*, Translated by John Cottingham, Robert Stoothoff, Dugald Murdoch, Anthony Kenny, Vol. III (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 181, 182, § 370-372; 365, § 276.

¹⁰⁶ Immanuel *Kant*, *Lectures on Ethics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), “Of Duties to Animals and Spirits”, 27: 459, 212.

¹⁰⁷ “... Bir gün bacakların sayısı, derinin ne ile kaplandığı ya da kuyruk sokumu kemiğinin yok olması gibi şeylerin duyarlı bir varlığı aynı kadere terk etmek için eşit derecede yeterli bir neden olmadığının kabul edilmesi gerekebilir... Yetişkin bir at veya köpek her ne kadar sosyal olsalar da akla sahip olan bir günlük, bir haftalık veya bir aylık bebek ile karşılaştırılmaz. Fakat tersi durumu fark ettiğimizde ne yararı olurdu? Soru, onlar akıllı davranabilir mi ya da konuşabilir mi sorusu değil, temel soru onlar da acı çekebilir mi sorusudur”, *Jeremy Bentham, An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, (New York: Dover Publications, 2012), 310, 311, 1. dp.

ması durumunda o eylemin “ahlaki” olup olmadığını sorgulamıştır¹⁰⁸. Düşünüre göre bu sorunun cevaplanması için yarar ilkesinin devreye sokulması gerekir¹⁰⁹. *Bentham* ve *Mill*’in fikirleri *insan-merkezli* düşünceden gerçek bir sapma olarak kabul edilemez. Ancak bu fikirlerdedir ki hayvanların menfaatleri ve iyiliği (*well-being*) 19. yüzyılda felsefi düşüncenin konusu olarak tartışılmaya başlanmıştır.

Bentham ve *Mill*’in açtığı yolda “insan olmayan hayvanlara” ilişkin tartışmada *hayvan refahı yaklaşımı* (*animal welfare* ya da *welfarism*), *hayvan hakları yaklaşımı* (*animal rights* ya da *the rights view*¹¹⁰) ile birlikte başat iki akımdan biri olmuştur. Hayvan refahı yaklaşımına göre hayvanların besin kaynağı olarak bakılması ve satılması ya da araştırmalarda kullanılması, spor ya da kar amacıyla avlanması ya da yakalanması ilkesel olarak yanlış değildir. Bu yaklaşımın talebi, hayvanların “gereksiz acı”dan kurtulmaları ve “insanca (*humane*)” bir muamele görmeleridir¹¹¹. Bu muamelelerin şartları belirli bir olayın koşulları içinde insan ve hayvanların faydalarının belirlenmesiyle somutlaşacaktır. Hayvan refahı yaklaşımının “insanca muamele” talebi *antroposentrizmin* açık göstergesi olarak okunabilir. Bununla birlikte hayvanların çıkarlarının da hesaba katılmasıyla artı ve farklı bir özellik gösterir.

Hayvan refahına ilişkin modern kavramsal gelişimdeki önemli isimlerden bir diğeri *Peter Singer*’dir. Faydacılık ve *yeni refahçılık* (*new-welfarism*) savunularından biri olarak kabul edilen *Peter Singer*’a göre *Bentham* ve *Mill*’in faydacı görüşü eksiktir. *Singer*’in temel aldığı faydacılık görüşü, yalnızca düşünebilen

¹⁰⁸ John Stuart Mill, “Whewell on Moral Philosophy”, *Essays on Ethics, Religion and Society*, John M. Robson, Editör, (Canada: University of Toronto Press, London: Routledge & Kegan Paul, 1969), 185-187.

¹⁰⁹ Dilara Buket Tatar, “Hayvanların Korunması Dair Görüşlere Eleştirel Bir Bakış”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XX, S. 3 (2016): 311.

¹¹⁰ *Hayvan hakları* kavramı, refah düşüncesinden farklı olarak insan-merkezli değil doğanın merkeze alındığı *fizyosentrizmin* bir alt dalı olarak kabul edilen *patosentrizm* bağlamında ele alınabilir. *Patosentrizmde* acı duyabilme yeteneği canlıya etik bir değer kazandırır, Türker Savaş, İsmail Yaman Yurtman, Cemil Tölü, “Hayvan Hakları ve Hayvan Refahı: Felsefi Bakış- Nesnel Arayışlar”, *Hayvansal Üretim* 50(1) (2009): 55. Nitekim *hayvan hakları* yaklaşımı, hayvanların besin kaynağı olarak bakılması ve satılması ya da araştırmalarda kullanılması, spor ya da kar amacıyla avlanması ya da yakalanması gibi hayvanları araçsallaştıran tüm eylemlere ilkesel olarak karşıdır ve bu eylemlerin yasaklanması gerektiğini ileri sürer. Hayvanların bu eylemler sırasında çektiği acıların ya da insanların hayvanlardan elde ettiği faydaların konuyla bir ilgisi yoktur; zira bu eylemlerin yapılması zaten doğru değildir, Tom Regan, “Animal Rights”, içinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*. 36. *Hayvan hakları* yaklaşımının önemli düşünürlerinden biri olan Tom Regan, “Hayvan Hakları İnsanların Haksızlıkları” kitabında, Kant etiğinin “değer” düşüncesinde bir açılım yapmıştır. Ona göre “yaşamın öznesi olan (*subjects-of-a-life*)” tüm canlılar değerlidir. Yaşamın öznesi olmak, canlı olmaktan farklıdır; örneğin yaşayan ve ölen bitkiler de bir zamanlar “canlı” olmuştur, ancak yaşamın öznesi olmamıştır. Yaşamın öznesi olan canlılar kendilerinin merkezde olduğu deneyimler çerçevesinde bir yaşam sürer. Bu yaşam diğerleri tarafından değer görüp görmemekten bağımsızdır. Regan, özellikle memeliler ve kuşların, bu kendi merkezli deneyimlerin bir sonucu olarak “yaşamın öznesi olan” olduklarını kabul etmek gerektiğini ileri sürmüştür; Tom Regan, *Animal Rights Human Wrongs an Introduction to Moral Philosophy* (USA: Rowman & Littlefield Publishers, Inc, 2003), 93. Tıpkı insanlar gibi yaşamın öznesi olan diğer canlıların “haklar”ından bahsetmek ise kaçınılmazdır. Böylelikle *hayvan hakları* kavramı ortaya çıkmıştır.

¹¹¹ Regan, “Animal Rights”, içinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*. 36.

varlıklar olarak insanların değil, hissedebilen varlıklar olarak hayvanların faydalarının da hesaba katıldığı bir anlayıştır. *Singer*'a göre bir canlının çıkar sahibi olması acı ve haz duyma yetisine bağlıdır. Tarihsel süreç içinde insanlara yapılan cinsiyetçilik ve ırkçılık gibi birçok ayrımcılık türünün en son biçimi hayvanlara karşı yapılan ayrımcılık, diğer bir ifadeyle *türçülüktür*¹¹². Düşünürce göre hayvanların menfaatleri, temel olarak insanların menfaatlerine benzer biçimde değerlendirilmelidir. Mademki insanlar ve hayvanlar arasında bir ayırım yapmak mümkün değildir, bu eşit saygı ilkesinin (*equal consideration*) bir gereği olarak iki türün menfaatlerine de aynı şekilde muamele edilmesi bunun doğal bir sonucudur¹¹³. *Singer*, hayvanlar ve insanların menfaatlerinin benzer kefelere tartılabileceğini iddia etmekle birlikte, insan olmayan canlıların “sonsuz bir şimdi” de yaşadıkları gerekçesiyle varlıklarının devam etmesinde bir menfaatleri olmadığını düşünür. Bu düşünce, hayvanların öldürülmesi ya da hayvanların mülkiyet konusu olması gibi meselelerin *Singer*'in düşüncesinde ahlaki bir sorun olarak ortaya çıkmadığını göstermektedir¹¹⁴. Düşünürün bu tutumu *hayvan refahının hayvan haklarına giden yolda bir aşama olduğunu düşünen diğer yeni refahçılık savunucuları* tarafından eleştirilmektedir¹¹⁵. Bununla birlikte düşünürün temel *hayvan refahı* fikriyle -hayvanların insancıl ya da nazik bir muamele görmesi ya da hayvanlara uygulanan gereksiz zulmün önüne geçilmesi- tutarsız olmadığı söylenebilir.

2. Bilimsel Boyutuyla Hayvan Refahı

Hayvan refahı kavramının köklerini felsefe ve düşünce tarihinde bulsak da somut refah göstergelerini ve çözümlemelerini öğrenmek pozitif bilimlerden ayrı düşünülemez. Diğer bir ifadeyle, hayvan refahının “neden”lerine ilişkin soruları felsefi düzlemde tartışsak da “nasıl”larına ilişkin tartışmalar bilimsel düzlemde ele alınması gereken bir faaliyettir¹¹⁶. Bilimsel düzeyde hayvan refahının en basit tanımının “kendini iyi hissetme hali (*the state of being well*)” ya da “iyi ya da tatmin edici bir varoluş durumu (*a good or satisfactory condition of existence*)” olduğu söylenebilir¹¹⁷. Konu insanlar olduğunda iyi hissetme hali ya da tatmin edici varoluş durumunu belirlemek -görece- kolay gözükse de konu hayvanlar olduğunda bunu tespit etmek daha karmaşıktır.

¹¹² Peter Singer, *Animal Liberation the Definitive Classic of the Animal Movement* (New York: Open Road Integrated Media, 2015), 48, 136, 137, 320.

¹¹³ Singer, *Animal Liberation the Definitive Classic of the Animal Movement*, 30; Gary L. Francione, “Animal Rights Movement, New Welfarism”, içinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, 40.

¹¹⁴ Singer, *Animal Liberation the Definitive Classic of the Animal Movement*, 330, 331; Francione, “Animal Rights Movement, New Welfarism”, 40.

¹¹⁵ Francione, “Animal Rights Movement, New Welfarism”, içinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, 38, 39.

¹¹⁶ Türker Savaş, İsmail Yaman Yurtman, Cemil Tölü; “Hayvan Hakları ve Hayvan Refahı: Felsefi Bakış- Nesnel Arayışlar”, *Hayvansal Üretim* 50(1) (2009): 56.

¹¹⁷ David Fraser, “Animal Welfare”, içinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, 47.

Hayvanların *iyi hissetme* halinin nasıl belirleneceğine ilişkin çoğu zaman birbirini tamamlayan üç temel yaklaşım olduğu söylenebilir. İlk yaklaşım *hayvanların nasıl hissettiğine* odaklanır. Bu bakış açısına göre hayvanların kaliteli bir yaşam sürmeleri ve iyilik halinin belirlenmesinde anahtar hususlar hisler ve duygulardır¹¹⁸. İnsan davranışlarının hayvanlarda neden olduğu acı, öfke, açlık, can sıkıntısı gibi rahatsız edici ve olumsuz duygular, hayvan refahı bağlamında değerlendirilmelidir¹¹⁹. Hayvanlar bu tür duygulara ne kadar maruz kalırsa refahları o kadar düşük olacaktır. Bu duygular yalnızca fizyolojik nedenli değildir, bazen zihinsel acılar da negatif duyguların ortaya çıkmasına neden olabilir¹²⁰. İkinci yaklaşım ise refahı, *hayvanların biyolojik işlevi* üzerinden değerlendirmenin önemini vurgulamıştır. Buna göre hayvanlar gelişmeli, normal büyüme ve üreme yeteneğine sahip olmalı; hastalık, yaralanma, yetersiz beslenme, davranış ve fizyoloji anormalliklerinden makul ölçüde uzak olmalıdır. Hayvan refahını ele alan üçüncü ve son yaklaşım ise *hayvanların makul ölçüde doğal ya da kendi doğalarına uygun bir hayat sürmelerine izin verilmesi* gerektiğini söyler¹²¹. Bu perspektifte hayvan refahı, hayvanların doğadaki tüm doğal davranışlarını sergileyebilecekleri çevre koşullarının sağlanması olarak tanımlanabilir¹²². Hayvan refahına ilişkin bu üç yaklaşımın somutlaştığı önemli belgelerden biri İngiltere hükümeti tarafından kurulan Çiftlik Hayvanlarının Refahı Komitesinin 1993 yılında hazırladığı rapordur. Raporda refahın sağlanması için hayvanlara Beş Özgürlük (The Five Freedoms) alanının tanınması gerektiği ifade edilmiştir. Söz konusu rapora göre bir hayvan, çiftlikte, pazarda, transfer halinde ya da kesim yerinde olsun, bu beş temel özgürlük alanının refahın belirlenmesinde standart olarak alınması gerekir: (1) Hayvanlar aç ve susuz bırakılmamalıdır. (2) Hayvanlara uygun barınak ve çevre koşulları sağlanmalıdır. (3) Hayvanlar acıdan, yaralanmadan ve hastalıktan korunmalıdır (4) Hayvanlar olağan davranışlarını sergileme özgürlüğüne sahip olmalıdır (5) Hayvanlar korku ve stresten korunmalıdır¹²³.

Hayvan refahının bilimsel boyutuna ilişkin hayvanlarla doğrudan çalışan bilim insanların vurguladığı bir diğer konu refahın ahlaki mülahazalardan bağımsız bir biçimde bilimsel yolla ölçülebilir olduğudur¹²⁴. Zira bir hayvanın refahı, özünde, onun çevresiyle ve çevresinde olanlarla başa çıkma çabaları

¹¹⁸ Fraser, "Animal Welfare", içinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, 47.

¹¹⁹ Marian Stamp Dawkins, "From an Animal's Point of View: Motivation, Fitness and Animal Welfare", *Behavioral and Brain Sciences* 13 (1990): 1.

¹²⁰ Dawkins, "From an Animal's Point of View: Motivation, Fitness, and Animal Welfare", 13.

¹²¹ Fraser, "Animal Welfare", içinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, 47, 48.

¹²² Hayati Koknaroglu, Turgay Akunal, "Animal Welfare: An Animal Science Approach", *Meat Science* 95 (2013): 821.

¹²³ *Farm Animal Welfare Council, Report on Priorities for Animal Welfare Research and Development* (May 1993), <https://edepot.wur.nl/134980>, Erişim Tarihi: Ağustos 19, 2023.

¹²⁴ Donald Maurice Broom, "Animal Welfare: Concepts and Measurement", *Journal of Animal Science* 69 (1991): 4168.

sonucundaki “durumu”dur¹²⁵. Açlık ya da susuzlukla savaşırken vücut kütle-
sinin bir kısmını kaybetmesi ya da gün ışığı göremediği için yaşadığı stres bu
“durum”lara örnek olarak verilebilir. Hayvanın refahının belirlenmesinde genel
olarak ömür boyu üreme başarısı, vücut hasarı ölçümleri, hastalık seviyesi, nor-
mal tepkide geri çekilme, ortalama yaşam süresi ve ızdırıp çekme (suffering)
gibi ölçütlere başvurulmaktadır¹²⁶. Hayvanların açlık, korku, acı gibi ızdırıp
hislerinin hayvan refahının belirlenmesinde merkezi bir konumda olduğunu
düşünen yazarlar mevcuttur¹²⁷. Bununla birlikte hayvanlarda oluşan acı ve sı-
kıntının ölçülmesi ve net bir biçimde ortaya konması bilimsel anlamda da zorlu
bir iştir. Bu ölçümü gerçekleştirmek için endokrinel, davranışsal, otonom sinir
sistemi ve immünolojik uç noktalar gibi yöntemler benimsenmiştir; hayvanla-
rın kortizol seviyeleri ölçülmüştür. Ancak bu ölçümlerin hiçbiri tek başına acı
ve stresi belirlemek için yeterli değildir¹²⁸. Nitekim hayvanın acı ve ızdırabının
bilimsel açıdan kanıtlanmanın mümkün olmadığını iddia eden yazarlar da var-
dır. Bu görüşlere göre hayvanın kendini iyi hissetmesi terimi pozitif bilimsel
yöntemlere açık değildir, bunun yerine *hayvana ve türe uygun* terimi kullanıl-
malıdır. Hayvanların duygusal dışavurumları fizyolojik olarak açıklanabilse de
öznel algısına erişmek mümkün değildir. Buna karşılık hayvanların iyilik ya da
ızdırıp halinin belirlenmesinde (en azından yüksek organizasyonlu hayvanlar
için) insan ile benzerliğinin baz alınabileceği ifade edilmiştir. *Homolog* çıkar-
sama adı verilen ilk varsayıma göre hayvanlar merkezi sinir sistemi düzleminde
insanlarınkine benzer duyusal ve motor aktivitelere sahip olduğu için acı çeke-
bilir. *Analog* çıkarsamada ise insan ve hayvanların benzer morfolojik, fizyolo-
jik ve davranışsal özellikleri acı çekmenin temellendirilmesinde kullanılmış-
tır¹²⁹. Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür, hayvanların hisleri hakkında
nesnel verilere ulaşmak mümkün olmasa da davranışsal ve fizyolojik veriler
elde edilebilir. Bu veriler ve hayvan biliminin modern gelişmeleri ışığındaki
genel kabule göre bir hayvanın çektiği acı ne kadar artarsa refahı o kadar azal-
acaktır¹³⁰. Bu bakımdan bilimsel yönüyle hayvan refahını sabit bir hedef olarak
değil, az ya da çok işaretleri olan bir skala olarak düşünmek yerinde olacaktır.

¹²⁵ Donald Maurice Broom, “Indicators of Poor Welfare”, *Br. Vet. J.* 142 (1986): 524.

¹²⁶ Broom, “Animal Welfare: Concepts and Measurement”, 4168-4172.

¹²⁷ Dawkins, “From an Animal’s Point of View: Motivation, Fitness, and Animal Welfare”, 1.

¹²⁸ Gary P. Moberg, “Biological Response to Stress: Implications for Animal Welfare”, içinde *The Biology of Animal Stress: Basic Principles and Implications for Animal Welfare* (Oxon, The United Kingdom: CABI Publishing, 2000): 18-19; Koknaroglu, Akunal, “Animal Welfare: An Animal Science Approach”, 822.

¹²⁹ Sambraus, H.H. 1992. Tierschutz, Naturwissenschaften und Ethologie. *Arch. Tierz.* 35: 181-192; Bessei, W. 2006. Quantifizierung von Wohlbefinden bei Tieren. 21. Hülßenberger Gespräche, Lübeck, 14.-16. Juni, 151-159’den aktaran Savaş, Yurtman ve Tölü, “Hayvan Hakları ve Hayvan Refahı: Felsefi Bakış Nesnel Arayışlar”, 57.

¹³⁰ Broom, “Animal Welfare: Concepts and Measurement”, 4169.

B. AVRUPA'DA HAYVAN REFAHINA İLİŞKİN HUKUKİ DÜZENLEMELERİN GELİŞİMİ

Hayvan refahına dair Avrupa'da 19. yüzyılda başlatılabileceğimiz düşünsel gelişimin hukuki düzlemdeki ilk izdüşümü 1882 yılında İngiliz Parlamentosu tarafından onaylanan hayvanlara eziyet edilmesine ilişkin düzenleme olarak kabul edilmektedir¹³¹. 20. yüzyıla gelindiğinde ise İngiltere (1911), Danimarka (1916), Almanya (1933), Norveç (1935) ve İsveç'in (1944) hayvanlara eziyetin cezalandırılmasına ilişkin düzenlemeler yaptığı görülmektedir¹³². 20. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz *Ruth Harrison* tarafından yazılan "Hayvan Makineleri (Animal Machines¹³³)", hayvan refahı hareketi ve kavramın hukuki metinlere girişi bakımından oldukça önemlidir¹³⁴. *Harrison* bu kitabında II. Dünya Savaşı sonrası modern hayvancılığın çarpıcı gerçeklerini ortaya koymuştur. Hızlanan endüstrileşmenin yanında gıda talebi ve ihtiyacındaki artış; büyükbaşta, küçükbaşta, süt danalarından, kümes hayvanları ve diğer kuş türlerine kadar bütün hayvanları, işleyen bir makinenin "dişlileri" haline getirmiştir.

Harrison'un kitabının etkisiyle İngiltere Parlamentosu, *Prof. Dr. Francis Brambell* öncülüğünde bir araya gelen Brambell Komitesinin modern çiftçilik yöntemlerini incelemesi ve hayvan refahını tanımlaması için talepte bulunmuştur¹³⁵. Bu inceleme, günümüzdeki birçok ulusal düzenlemenin yanında Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği düzenlemesine ilham olan "Beş Özgürlük (The Five Freedoms)"ün temellerini atmıştır¹³⁶. Hayvanlara tanınması gereken asgari özgürlük alanlarını belirleyen *Beş Özgürlük*, İngiltere Çiftlik Hayvanları Konseyi tarafından günümüze kadar birçok kez tadil edilmiştir.

Hayvan refahına ilişkin önemli dönüm noktalarından biri UNESCO tarafından hazırlanan 1978 tarihli Hayvan Hakları Evrensel Bildirisi'dir. Bildiri'de açıkça "hayvan refahı" kavramı kullanılsa da birçok maddesinin içeriği hayvan refahına işaret etmektedir¹³⁷. Bununla birlikte bu bildiri bağlayıcı değildir. Hayvan re-

¹³¹ Jessica Vapnek, Megan Chapman, *Legislative and Regulatory Options for Animal Welfare* (Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2010), 29, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2898362, Erişim Tarihi: Eylül 8, 2023.

¹³² Frida Lundmark, C. Berg, O. Schmid, D. Behdadi, H. Röcklinsberg, "Intentions and Values in Animal Welfare Legislation and Standards", *J. Agric Environ Ethics* 27 (2014): 993.

¹³³ Ruth Harrison, *Animal Machines* (UK: CABI, 2013).

¹³⁴ Lundmark, Berg, Schmid, Behdadi ve Röcklinsberg, "Intentions and Values in Animal Welfare Legislation and Standards", 993.

¹³⁵ Joy A. Mench, "Thirty Years After Brambell: Whither Animal Welfare Science?", *Journal of Applied Animal Welfare Science*, 1(2) (1998): 91, 92. 91-102.

¹³⁶ Vapnek ve Chapman, *Legislative and Regulatory Options for Animal Welfare*, 6.

¹³⁷ Örneğin m. 3 "Hiçbir hayvana kötü ve zalimce davranılmaz. Bir hayvanın öldürülmesi zorunlu ise bu, bir anda ve acı çektilmeden yapılmalıdır."; m. 7 "Tüm çalışan hayvanlar iş süresinin sınırlandırılması, işin daha az yorucu olması, gerekli ölçüde bir beslenme ve dinlenme hakkına sahiptir"; m. 9 "Beslenmek için bakılan hayvanlar barındırılmalı, taşınmalı ve ölümleri de korkutmadan ve acı çektilmeden olmalıdır"; <https://constitutii.files.wordpress.com/2016/06/file-id-607.pdf>, Erişim Tarihi: Eylül 8, 2023.

fahının bağlayıcı uluslararası düzenlemelerde yer alması iki önemli ayak üzerinden ilerlemiştir: Avrupa Konseyi (Konsey) ve Avrupa Birliği (AB ya da Birlik). Avrupa Konseyi, II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, 1949 yılında kurulmuştur. Konsey hayvanların korunmasına ilişkin çalışmalarına ise 1960'larda başlamıştır. Kurulma amacı uluslararası barış ve işbirliğini sağlamak olan Konsey, hayvanların korunmasını insan onurunun korunmasıyla yakın ilişkide görmüş ve ülkeler arasında konuya ilişkin uyumun sağlanmasının gerekli olduğuna inanmıştır¹³⁸. Bu kapsamda, 1968 yılında Hayvanların Uluslararası Taşıma Sırasında Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi, 1976 yılında Yetiştirme Amaçlarıyla Muhafaza Edilen Hayvanların Korunması Hakkında Avrupa Sözleşmesi, 1979 yılında Kesim Sırasında Hayvanların Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesi, 1986 yılında Deney ve Diğer Bilimsel Amaçlarla Kullanılan Omurgalıların Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesi, 1987 yılında Ev Hayvanlarının Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesi imzaya açılmıştır¹³⁹.

Hayvan refahı açısından uluslararası alanda belki de en önemli ve (standart belirleme açısından yalnızca Avrupa'da değil tüm dünya üzerinde) etkili düzenlemeler AB Müktesebatı çerçevesinde gerçekleşmiştir. AB Müktesebatı'nda hayvan refahına ilişkin ilk düzenleme, İngiltere'nin 1973 yılında birliğe katılmasının da etkisiyle, 1974 yılında hayvanların kesimden önce bayıltılmasına ilişkin kabul edilen hukuki metin olmuştur¹⁴⁰. 1997 yılında kabul edilen Amsterdam Antlaşması ile Birlik'in Kurucu Antlaşmalarına değişiklik getiren bir tadil antlaşması olan ve temel metinlerinden kabul edilen Avrupa Birliği Antlaşması'na eklenen "Hayvanların Refahı ve Korunması Protokolü" de hayvanların refahının korunması bakımından önemli bir adımdır. Söz konusu Protokol'de hayvanların *hissedebilen varlıklar* (*sentient being*) olduğu ilk defa genel bir ilke olarak kabul edilmiştir:

Yüksek Sözleşmeci Taraflar,

Hissedebilen varlıklar olarak hayvanların refahına daha iyi koruma ve saygı gösterilmesini sağlamayı ARZU EDEREK,

Avrupa Topluluğunu kuran Antlaşma'nın ekinde yer alacak aşağıdaki hüküm üzerinde KABUL ETMİŞLERDİR,

¹³⁸ Isabelle Veissier, Andrew Butterworth, Bettina Bock, Emma Roe, "European Approaches to Ensure Good Animal Welfare", *Applied Animal Behaviour Science* 113 (2008): 280.

¹³⁹ *Hayvan Hakları, Hayvanların Korunması ve Refahı* (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Bakanlığı, 2011), 1, https://www.ab.gov.tr/files/Tarım%20ve%20Balıkçılık%20Başkanlığı/hayvan_haklari_hayvanların_korunması_ve_refahi.pdf, Erişim Tarihi: Eylül 8, 2023.

¹⁴⁰ Council Directive 74/577/EEC of 18 November 1974 on stunning of animals before slaughter, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A31974L0577>, Erişim Tarihi: Eylül 12, 2023; Denis Simonin, Andrea Gavinelli, "European Union Legislation on Animal Welfare: State of Play, Enforcement and Future Activities", içinde *Animal Welfare: From Science to Law*, Editör, Sophie Hild, Louis Schweitzer (Paris: La Fondation Droit Animal, Ethique et Sciences [LFDA], 2019), 60.

Birlik ve üye devletler, Birliğin tarım, balıkçılık, taşımacılık, iç pazar, araştırma ve teknolojik gelişme ve uzay alanlarındaki politikalarının belirlenmesinde ve uygulanmasında, dini ayinler, kültürel gelenekler ve bölgesel miras konusundaki adetler ile ilgili olanlar başta olmak üzere, üye devletlerin kanuni ve idari düzenlemelerine saygı gösterir ve hissedebilen varlıklar olan hayvanların refahıyla ilgili gerekleri azami ölçüde dikkate alırlar¹⁴¹.

Amsterdam Antlaşması'nın üzerinde değişiklik yaptığı diğer hukuki metin olan Avrupa Topluluğunu Kuran Antlaşma, 2009 yılında yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması ile Avrupa Birliğinin İşleyişi Hakkında Antlaşma (ABİHA) ismini almıştır. ABİHA, Antlaşma'nın 1. maddesine göre, Birlik'in işleyişini, yetkili olduğu alanları, yetkilerinin sınırlarını ve yetkilerinin kullanılmasına ilişkin kuralları belirler. ABİHA'nın 13. maddesi yukarıdaki düzenlemenin son paragrafını tekrar ederek Birlik ve üye devletlerin "hissedebilen varlıklar olan hayvanların refahına azami ölçüde dikkat etmeleri gerektiğini" belirlemiştir¹⁴². Aynı zamanda dini ayinlere ve kültürel geleneklere ilişkin saygı yükümlülüğü de vurgulanmıştır. ABİHA'nın 1. maddesinde belirtildiği üzere söz konusu antlaşma AB'nin üzerine kurulduğu temel iki metinden biridir¹⁴³. AB Hukuku'nun temel ilkelerine göre ABİHA'nın 13. maddesi Birlik'in hayvan refahı konusunda harekete geçmesi için yasal bir temel oluşturmakla kalmaz; tarım, balıkçılık, taşımacılık, iç pazar, araştırma ve teknolojik gelişme ve uzay alanlarında politika geliştirirken dikkate alması gereken bir zorunluluktur¹⁴⁴. Üye ülkeler ilgili politika alanlarına ilişkin yasal düzenlemelerinde hayvan refahını dikkate almazlarsa Birlik Hukuku bağlamında sorumlulukları doğacaktır. Diğer taraftan dini ayinler bağlamında, din ve inanç özgürlüğünü korumaya ilişkin yükümlülükleri de söz konusudur.

ABİHA'nın yanı sıra Birlik, 70'li yıllardan itibaren hayvan refahına ilişkin birçok direktif ve tüzük¹⁴⁵ düzenlemiştir. Çiftçilik faaliyetlerine ilişkin kapsayıcı (*umbrella*) bir direktifin yanı sıra domuz, buzağı, yumurta tavuğu ve kasaplık

¹⁴¹ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:11997D/PRO/10&from=IT>, Erişim Tarihi: Eylül 9, 2023.

¹⁴² <https://ab.gov.tr/files/pub/antlasmalar.pdf>, Erişim Tarihi Ocak 17, 2023.

¹⁴³ Diğer temel metin Avrupa Birliği Antlaşması'dır, bkz. <https://www.ab.gov.tr/files/pub/antlasmalar.pdf>, Erişim Tarihi: Eylül 10, 2023.

¹⁴⁴ Simonin, Gavinelli, "European Union Legislation on Animal Welfare: State of Play, Enforcement and Future Activities", 60.

¹⁴⁵ Tüzükler (regulations) ve direktifler (directives) *acquis communautaire* olarak isimlendiren AB Müktesebatı içindeki temel düzenleme şekillerindedir. Tüzükler, genellikle dar kapsamlı ve mevcut bir yasayı değiştirmek ya da düzeltmek için tasarlanmış hukuki metinlerdir. Usulünce kabul edilmiş bir tüzük Birlik'e üye tüm devletler için bağlayıcıdır, aynı zamanda ulusal bir yasaya dönüştürülmesine gerek olmadan *doğrudan* uygulanabilir niteliktedir. Direktifler ise üye devletlere amaç ve hedefler bakımından yol göstericidirler. Ancak bu amaç ve hedeflere nasıl ulaşılacağına karar vermek devletlere bırakılmıştır. Direktifler çoğunlukla politika hedeflerinin ana hatlarını çizer ya da uyumlaştırma amacı güder. Birlik'e üye devletler, bir direktifin hedeflerine ulaşmak için nasıl bir yol haritası çizdiklerini AB Komisyonuna bildirmekle yükümlüdür, Jonathan Olsen, *The European Union Politics and Policies*, Seventh Edition (New York: Routledge, 2021), 92.

tavuklar için özel dört direktif mevcuttur¹⁴⁶. 98/58 sa. kapsayıcı AB Direktifi, çiftliklerde yetiştirilen tüm omurgalı türler için genel hükümler içermektedir¹⁴⁷. Söz konusu direktifin İngiltere’de geliştirilen Beş Özgürlük ilkesini yansıtan hareket özgürlüğü, beslenme ve su ihtiyacı, kısırlaştırma, barınma, ıslah usulleri, kayıt tutma gibi genel gereklilikleri içerdiği görülmektedir¹⁴⁸. 1/2005 sa. Tüzük ise kendileri ya da ürünleri bir ekonomik faaliyetle bağlantılı olarak taşınan tüm canlı omurgalı hayvanlara uygulanan kapsamlı bir düzenlemedir¹⁴⁹. Mevzubahis Tüzük’te, taşımaya uygun hayvanlar (zayıf ya da hasta hayvanlar, yardımsız yürüyemeyen hayvanlar, gebeliklerinin sonundaki dişiler vb. hayvanlar taşımaya uygun olmayan olarak kabul edilir), yükleme, boşaltma, hayvanların taşınması, her bir hayvan için asgari alan ve asgari nakliye süresi gibi konularda kesin kuralları mevcuttur¹⁵⁰. AB Müktesebatı’nda çalışma konumuz bakımından en önemli düzenleme ise hayvanların öldürülmesine ilişkin 1099/2009 sa. AB Tüzüğü (Tüzük)’dür¹⁵¹. Bu düzenleme esas olarak mezbahalardaki hayvan kesimlerine ilişkin kuralları içermekle birlikte; kürk hayvanları, hastalık kontrolü ya da diğer amaçlarla nüfusun azaltılması, itlaf edilen hayvanlar, acil durum kesimi gibi hayvan çiftliklerinde gerçekleşmesi muhtemel ölüm halleri için de geçerlidir¹⁵². Tüzük’ün 4. maddesinin gerekçesine göre: “Hayvan refahı, [AT Antlaşması’na] eklenen hayvanların korunması ve refahına ilişkin Protokol’de (No 33) yer alan bir [AB] değeridir”. Bu nedenle maddenin okumasını yaparken bir değer olarak hayvan refahı her zaman akılda tutulmalıdır.

¹⁴⁶ Buzağılar, domuzlar, yumurta tavukları ve kasaplık tavuklara ilişkin direktifler için sırasıyla bkz. Council Directive 2008/119/EC of 18 December 2008 laying down minimum standards for the protection of calves, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32008L0119>, Council Directive 2008/120/EC of 18 December 2008 laying down minimum standards for the protection of pigs, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32008L0120>, Council Directive 1999/74/EC of 19 July 1999 laying down minimum standards for the protection of laying hens, <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1999/74/oj>, Council Directive 2007/43/EC of 28 June 2007 laying down minimum rules for the protection of chickens kept for meat production, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32007L0043>, Erişim Tarihi: Eylül 10, 2023.

¹⁴⁷ Council Directive 98/58/EC of 20 July 1998 concerning the protection of animals kept for farming purposes, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31998L0058>, Erişim Tarihi: Eylül 10, 2023.

¹⁴⁸ Simonin, Gavinelli, “European Union Legislation on Animal Welfare: State of Play, Enforcement and Future Activities”, 61.

¹⁴⁹ Council Regulation (EC) No 1/2005 of 22 December 2004 on the protection of animals during transport and related operations and amending Directives 64/432/EEC and 93/119/EC and Regulation (EC) No 1255/97, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02005R0001-20191214> Eylül 10, 2023.

¹⁵⁰ Simonin, Gavinelli, “European Union Legislation on Animal Welfare: State of Play, Enforcement and Future Activities”, 63.

¹⁵¹ Council Regulation (EC) No 1099/2009 of 24 September 2009 on the protection of animals at the time of killing, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32009R1099>, Erişim Tarihi: Eylül 10, 2023.

¹⁵² Simonin, Gavinelli, “European Union Legislation on Animal Welfare: State of Play, Enforcement and Future Activities”, 63.

Tüzük'ün 4. maddesinin 1. fıkrasına göre hayvanların kesimden önce izin verilen teknikler uyarınca bayıltılması zorunludur. Hayvanların ölümüne sebep olmayan bu bayıltma teknikleri sonrasında, mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde kanama, omuriliğin kırılması (pithing), elektrik akımı (electrocution) ya da anoksi (oksijen yetersizliği) gibi canlılığın bitmesini garantileyen prosedürler uygulanmalıdır. Aynı maddenin 4. fıkrasında ise zorunlu bayıltma işlemine bir istisna tanınmıştır. Buna göre bir mezbahada gerçekleşmesi şartıyla dini törenlerde belirtilen özel kesim yöntemlerine tabi tutulan hayvanlar söz konusu olduğunda 4. maddenin 1. fıkrasında belirtilen zorunluluk uygulanmayacaktır. Bununla birlikte Tüzük'ün 26. maddesinin 2-c bendine göre Üye Devletler, hayvan refahını sağlamak üzere Tüzük'ün 4 (4) maddesine ilişkin daha katı düzenlemeler yapabilir. 26. maddenin 3. fıkrasında ise hayvan refahı bağlamındaki bilimsel gelişmelere önemli bir atıfta bulunulmuştur. İlgili fıkra göre, bir Üye Devlet, yeni bilimsel kanıtlara dayanarak Tüzük'ün Ek-1'de belirtilen bayıltma yöntemleriyle ilgili olarak hayvanların daha kapsamlı korunmasını sağlamayı amaçlayan önlemleri almayı gerekli gördüğü takdirde, AB Komisyonuna bildirecektir¹⁵³.

C. AVRUPA BİRLİĞİ ADALET DİVANININ BELÇİKA MERKEZ İSRAİL KONSEYİ VE DİĞERLERİ KARARI

2020 yılının Aralık ayında Avrupa Birliği Adalet Divanı (ABAD ya da Divan) tarafından verilen Belçika Merkez İsrail Konseyi (BMİK) ve Diğerleri¹⁵⁴ kararı hayvan refahının din ve inancı açıklama özgürlüğü karşısındaki konumunu belirlemek açısından en önemli kararlardan biridir. Kararın öneminin ilk nedeni, neredeyse tüm Avrupa kıtasını içine alan Birlik üyesi ülke topraklarının tamamında etki doğuracak olmasıdır. İkinci nedeni ise AB standartlarının yalnızca söz konusu coğrafyada değil, Birlik'e üye olmaya aday devletler ve müzakere sürecinde olanlar başta olmak üzere hayvan refahına ilişkin standartlarını yükseltmeye çalışan tüm ülkelerce örnek alınmasıdır. Bu kararla birlikte bir uluslararası / ulusüstü mahkeme, din ve inanç özgürlüğü ile, hatta daha geniş anlamda bir insan hakkı ile hayvan refahının karşı karşıya gelebileceğini ilk defa bu kadar yüksek sesle dile getirmiştir.

Belçika'da 2019 yılı öncesinde yürürlükte olan 14 Ağustos 1986 tarihli Hayvanların Korunması ve Refahı Hakkındaki Belçika Kanunu'nun 16. maddesine

¹⁵³ Council Regulation (EC) No 1099/2009 of 24 September 2009 on the protection of animals at the time of killing, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32009R1099>, Erişim Tarihi: Eylül 10, 2023.

¹⁵⁴ Centraal Israëlitisch Consistorie van België and Others, Judgment of the Court (Grand Chamber), 17 December 2020, Case C-336/19. ABAD'a başvurular BMİK (Centraal Israëlitisch Consistorie van België) yanında, Antwerp Camiler Birliği VZW Unie Moskeeën Antwerpen VZW), Antwerp İslam Kurban Bayramı VZW (Islamitisch Offerfeest Antwerpen VZW), Belçika Müslümanları İdaresi (Executief van de Moslims van België) ve Diğerleri, Belçika Yahudi Örgütleri Koordinasyon Komitesi (Coördinatie Comité van Joodse Organisaties van België), Dünya Yahudi Kongresi ve Avrupa Yahudi Kongresi'nin Belçika Bölümü VZW ve Diğerleri (Section belge du Congrès juif mondial et Congrès juif européen VZW).

göre bir hayvanın ön-bayıltma (prior-stunning) olmadan kesilmesi yasaktır ve mücbir sebep durumunda olursa dahi hayvana en az acı veren yöntemin kullanılması yükümlülüğü mevcuttur. Bununla birlikte 16. maddenin 1. fıkrasında “dini törenle öngörülen kesim”ler için ön-bayıltma koşuluna istisna getirilmiştir. 7 Temmuz 2017 tarihli ve 2019 tarihinde yürürlüğe giren değişiklik Kararnamesi ise Hayvanların Korunması ve Refahı Kanunu’nun 15. maddesinde bir değişiklik yaparak “hayvanlar dini törenlerin gerektirdiği özel yöntemlere göre kesiliyorsa, bayıltma işlemi geri döndürülebilir olmalı ve hayvanın ölümü bayıltmadan kaynaklanmamalıdır” hükmünü eklemiştir. Böylelikle Belçika’nın Flaman bölgesinde dini törenlere uygun kesimlerde geri döndürülebilir ön-bayıltma işlemi zorunlu hale gelmiştir.

Belçika’da hayatını sürdüren Musevi ve Müslüman toplumunun çeşitli temsilcilerinden oluşan bir grup, yürürlükte olan Hayvanların Korunması ve Refahı Hakkındaki Kanun üzerinde değişiklik yapılmasına dair 7 Temmuz 2017 tarihli Kararname’nin din ve inanç özgürlüklerine haksız bir müdahale içerdiğini iddiasıyla konuyu Belçika Anayasa Mahkemesinin önüne taşımıştır. Belçika Anayasa Mahkemesi ise konuyu ABAD’a taşımıştır. Belçika Anayasa Mahkemesi ABAD’a ön karar incelemesi için konumuzla bağlantılı iki temel soru yöneltmiştir: (1) 1099/2009 sa. Tüzük’ün 26 (2)- c bendine göre devletlere verilen hayvan refahının sağlanmasına ilişkin daha katı düzenlemeler yapma yetkisi, dini törenlere uygun hayvan kesiminde geri döndürülebilir ön-bayıltma prosedürünün zorunlu tutulmasını içerir mi? (2) Eğer bu sorunun cevabı olumluysa Tüzük’ün 26 (2)-c bendi Avrupa Temel Haklar Şartı (Şart)’nın 10. maddesinde düzenlenen din ve inanç özgürlüğünü ihlal ediyor mu?

ABAD bu iki soruyu bir arada cevapladığı incelemesinde hayvan refahının Avrupa toplumu için ne anlama geldiğini ortaya koyarak başlamıştır:

... her şeyden önce, 1099/2009 sayılı Tüzük’ün 4(1) maddesinin, ilgili düzenlemenin 20. gerekçesiyle bağlantılı bir biçimde okunduğunda, bir hayvanın öldürülmeden önce bayıltılması gerektiği ilkesini ortaya koyduğunu ve bilimsel çalışmalar önceden bayıltmanın öldürme anında hayvan refahını en az tehlikeye atan teknik olduğunu gösterdiğinden bunu bir zorunluluk olarak belirleyecek kadar ileri gittiğini... göz önünde bulundurmak gereklidir. Söz konusu Yönetmelik’in 4. gerekçesinde belirtildiği gibi, bu hükümde ortaya konulan *ön-bayıltma (prior stunning)* ilkesi, artık ABİHA’nın 13. maddesinde yer alan maddeye göre Avrupa Birliği ve Üye Devletlerin hayvan refahı politikalarını formüle ederken ve uygularken hayvanların refah gereksinimlerini mutlak olarak dikkate alması gerektiğini ortaya koyan ve *hayvan refahı* olarak adlandırılan bir Avrupa Birliği değerini ifade etmektedir¹⁵⁵.

¹⁵⁵ Case C-336/19, § 41.

ABAD'a göre Tüzük, üye ülkelere hayvan refahı ile dini açıklama özgürlüğü arasında sağlanması gereken uzlaşma için bir çerçeve oluşturmaktadır:

...1099/2009 sayılı Tüzük'ün ilgili hükmü uyarınca Üye Devletler'e verilen yetki bağlamında, hayvanlar için bu Tüzükle sağlanandan daha fazla koruma sağlamak için tasarlanmış ek kuralları benimsemeleri, diğerleri yanında, bahsi geçen Devletler'e dini geleneklerce öngörülen hayvan kesimlerinde de hayvanları öldürmeden önce bayılma zorunluluğu getirme yetkisi verebilir, ancak bu durumda [yükümlülüğün yerine getirilmesi] Şart'ta yer alan temel haklara saygı gösterilmesine bağlıdır¹⁵⁶.

ABAD, Şart'ın 10. maddesinde düzenlenen din ve inanç özgürlüğünün AİHS'in 9. maddesinde güvence altına alınan özgürlüğe karşılık geldiğini vurgulayarak Şart'ın 10. maddesinin yorumlanmasında bu özgürlüğün dikkate alınması gerektiğini ifade etmiştir. Nitekim AB Temel Haklar Şartı'nda AİHS hükümlerine paralel düzenlemeler içermektedir¹⁵⁷. Sözleşme sistemi ile AB Temel Haklar Şartı'nın benzer düzenlemeler getirmesi durumunda, hakların anlamı, kapsamı ve sınırlandırılmasına ilişkin hususlar aynı şekilde yorumlanacaktır¹⁵⁸. Bu çerçevede Divan, AİHM'in yerleşik üç aşamalı testini uygulamıştır. Dini inancını açıklama özgürlüğüne yapılan müdahalenin kanuniliğine ilişkin bir tartışma olmadığını ortaya koyan ABAD, meşru amaç ve demokratik toplumda gereklilik (ya da orantılilik) incelemesini birlikte yapmayı tercih etmiştir. Divana göre çeşitli temel hakların ve ilkelerin söz konusu olduğu durumlarda mevzubahis tüm hususlar arasında adil bir denge sağlamak elzemdir:

Antlaşmalarda yer alan çeşitli temel hak ve ilkelerin söz konusu olduğu gibi durumlarda, örneğin mevcut davada Şart'ın 10. maddesinde güvence altına alınan hak ile ABİHA'nın 13. maddesinde düzenlenen hayvan refahı, orantılilik ilkesine uyulup uyulmadığının değerlendirilmesi, mevzubahis çeşitli hak ve ilkelerin korunmasının gereklerini uzlaştırma ihtiyacına uygun olarak, aralarında adil bir denge sağlanarak yürütülecektir¹⁵⁹.

Divan bu adil dengenin, her bir Üye Devlete özel bir sosyal bağlamı muhafaza etmeyi ve geniş bir takdir marjı tanımayı dışlamadığını belirtmekle birlikte, Avrupa Gıda Güvenliği Otoritesi'nin, 1099/2009 sa. Tüzük'ün 6. maddesinin gerekçesinde atıfta bulunulan, hayvanların öldürülmesi sırasında acısını azaltmanın en iyi yolunun ön-bayılma olduğu konusundaki bilimsel görüşler üzerinde-

¹⁵⁶ Case C-336/19, § 48.

¹⁵⁷ Şart'ta AİHS'e paralel düzenlemeler yer almakla birlikte, farklı olarak pratikte usul açısından bir fayda sağlayacağı düşüncesiyle AB'nin tüm dinlere saygı göstereceği ifade edilmiştir, Muhterem Dilbirliği, *Avrupa'da Din ve Vicdan Özgürlüğü* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2020), 134.

¹⁵⁸ Julia Molthagen, "Das Verhältnis der EU-Grundrechte zur EMRK: eine Untersuchung unter besonderer Berücksichtigung der Charta der Grundrechte der EU", Dissertation, Hamburg, 2003'den aktaran Dilbirliği, *Avrupa'da Din ve Vicdan Özgürlüğü*, 135.

¹⁵⁹ Case C-336/19, § 65.

ki fikir birliğinin altını çizmiştir. Aynı zamanda Flaman yasama organının geri döndürülebilir ön-bayıltma işleminde elektronarkozun hayvanın ölümüne sebep olmadığını, ölüm sebebinin kanama olduğunu belgelendirdiğini vurgulamıştır¹⁶⁰.

ABAD'a göre çağdaş demokratik toplumlar ile Avrupa'daki değerler değişimi ve Şart'ın *yaşayan belge* niteliği orantılılık incelemesinde mutlaka dikkate alınmalıdır:

İkinci olarak, AİHS gibi Şart da günümüz koşulları ve demokratik ülkelerde bugün hüküm süren fikirler ışığında, Üye Devletlerdeki, hem toplumsal hem de mevzuat açısından, değerler ve fikirlerdeki değişimlerin dikkate alınması gerektiği sonucuyla yorumlanması gereken yaşayan bir belgedir... Çağdaş demokratik toplumların birkaç yıldır artan bir şekilde önem attıkları bir değer olarak hayvan refahı, toplumdaki değişimler ışığında, dini kurallara uygun kesim bağlamında daha fazla dikkate alınabilir ve böylece ana davada söz konusu olan gibi düzenlemelerin orantılılığının meşrulaştırılmasına yardımcı olabilir¹⁶¹.

Divan, nihayetinde, Flaman yasama organının düzenlediği kararnamenin hayvan refahına verilen önem ile Musevi ve Müslüman inananların dinlerini açıklama özgürlüğü arasında adil bir denge kurulmasına izin verdiği ve orantılı olduğu sonucuna varmıştır¹⁶². Bu sonuç, hayvan refahının din ve inanç özgürlüğüyle, diğer bir deyişle "bir temel hak ve özgürlük" ile yarışabileceğinin ve bu yarışmadan galip ayrılabilceğinin ilanı anlamına gelmektedir.

SONUÇ

Bu çalışma kapsamında iki soruya cevap aranmıştır. İlk soru dini kurallara uygun hayvan kesiminin din ve inanç özgürlüğünün kapsamı içinde olup olmadığıdır. Din ve inanç özgürlüğü, iki boyutta ele alınabilir. *Forum internum*, herhangi bir dini inanca ya da kanaata sahip olmak ve bu inanç ya da kanaati değiştirmeyi içeren ve mutlak bir insan hakkıdır. *Forum externum* ise benimsenen din ve inancı açıklama özgürlüğünü içeren ve sınırlandırılabilen bir insan hakkıdır. Bu çalışmada doktrinde yapılan tartışmalar ve AİHM içtihatları çerçevesinde dini kurallara uygun hayvan kesiminin din ve inanç özgürlüğünün dışı yönelik görünüm biçimiyle, diğer ifadeyle din ve inancı açıklama özgürlüğüyle ilgili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dini kurallara uygun hayvan kesimi, bir din ve inancı açıklama özgürlüğü pratiğidir. Bununla birlikte *forum internum* ve *forum externum* arasında her zaman keskin ayrımların yapılabilmesi mümkün değildir. Dini kurallara uygun hayvan kesiminin, inanç özgürlüğü ile olan kuvvetli bağını inkar etmek oldukça zordur. Bu nedenle mahkemelerin inancı açıklama özgürlüğüne

¹⁶⁰ Case C-336/19, § 71-72, 75.

¹⁶¹ Case C-336/19, § 77.

¹⁶² Case C-336/19, § 80.

müdahale olarak nitelendirdiği eylemlerin, hakkın mutlak doğasına zarar verip vermediği çerçevesinde de değerlendirilmesi önem arz eder.

Çalışma boyunca cevabı aranan ikinci soru ise hayvan refahının din ve inanç özgürlüğünü sınırlandıracak meşru bir amaç olup olmadığıdır. Hayvan refahı felsefi ve bilimsel boyutlarıyla ele alınabilecek bir kavramdır. Felsefi boyutuyla hayvan refahı yaklaşımının talebi, hayvanların gereksiz acıdan uzaklaştırılması ve insanca muamele görmesidir. Bilimsel boyutuyla hayvan refahının en yaygın tanımı ise kendini iyi hissetme halidir. 20. yüzyılın ikinci yarısında hayvan refahına ilişkin felsefi ve düşünsel gelişimin yanı sıra bilimsel gelişmeler de meydana gelmiş ve bazı hayvan refahı göstergeleri belirlenebilmiştir. Tüm bu gelişmeler ışığında, hayvan refahının korunması hem Avrupa Birliği hem de Avrupa Konseyi düzeyinde hukuki düzenlemelerin konusunu oluşturmaya başlamıştır. Avrupa Birliği'nin üzerine kuruldu 2 temel metinden biri olan ABİHA'nın 13. maddesinde Birlik'in ve üye devletlerin hissedebilen varlıklar olan hayvanların refahlarıyla ilgili gerekleri azami ölçüde dikkate alması gerektiği belirtilmiştir. AB müktesebatında hayvan refahına ilişkin bir diğer önemli düzenleme 1099/2009 sa. AB Tüzüğüdür. Tüzük'ün dördüncü maddesinin gerekçesine göre hayvan refahı bir Avrupa Birliği değeridir. Bu nedenle mezbahalardaki hayvan kesimlerine ilişkin kuralları düzenleyen söz konusu tüzüğün yorumlanmasında hayvan refahı değeri önemli bir yer tutar. 1099/2009 sa. Tüzük'ün 4. maddesinin birinci fıkrasına göre hayvanların kesimden önce izin verilen teknikler uyarınca bayıltılması zorunludur. Bu teknikler hayvanın ölümüne sebep olmamalı, yalnızca canlılığın bitmesini sağlayan diğer prosedürlerden önce hayvanların bilimsel gelişmeler ışığında gereksiz fizyolojik ve psikolojik acıdan uzak tutulmasını hedeflemelidir. Tüzük'e göre ön-bayıltma işleminin istisnası, dini törenlerde belirtilen özel kesim yöntemlerine tabi tutulan hayvanlardır. Avrupa'da yüzyıllardır var olan Museviliğin ve son yüzyılda yükselen bir biçimde yerleşik unsur haline gelen İslam'ın bazı hayvansal gıdaların tüketimine ilişkin getirdiği kurallar din ve inanç özgürlüğü bağlamında yeni bir tartışma konusunun insan hakları hukuku alanına dahil olmasına neden olmuştur. Belçika'da yaşayan bazı Musevi ve Müslümanlar, Avrupa Birliği tarafından bir ilke olarak kabul edilen ön-bayıltma işleminin din ve inanç özgürlüklerini ihlal ettiğini ileri sürmüşlerdir. Bu durum hayvan refahı ile din ve inanç özgürlüğünün karşı karşıya gelmesine neden olmuştur.

Avrupa Birliği Adalet Divanının hayvan refahının korunması amacıyla getirilen ön-bayıltma ilkesi ve Avrupa Temel Haklar Şartı'nın 10. maddesinde düzenlenen din ve inanç özgürlüğü bağlamında ele aldığı *Belçika Merkez İsrail Konseyi ve Diğerleri* kararı, hayvan refahının Avrupa toplumunda hızla yükselen bir değer olarak ortaya çıktığını doğrulamıştır. ABAD'ın kararına göre hayvan refahı, çağdaş demokratik toplumların son yıllarda giderek önem verdiği bir değerdir. Toplumdaki bu değişim ışığında, dini kurallara uygun hayvan kesimi düzenle-

melerinde hayvan refahı, daha fazla dikkate alınması gereken bir neden olarak ortaya çıkmaktadır. Divana göre, Birlik tarafından kabul edilen çeşitli haklar ve ilkeler arasındaki çatışma durumlarında çözüm, çatışan hak ve değerler arasında adil bir denge sağlanması ile mümkündür. Divanın bu ifadesi hayvan refahını; kamu düzeni, kamu güvenliği, genel sağlık, ahlakın korunması ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması meşru amaçları gibi, din ve inancını açıklama özgürlüğünü sınırlandırabilecek bir “neden” olarak gördüğünün açık göstergesidir. ABAD’ın insan hakları metinlerinin ve toplumun dinamik doğasına yaptığı vurgu ve orantılılık incelemesi; hayvanların menfaatlerinin yalnızca din ve inanç özgürlüğünün açıklanmasının sınırlandırılmasına değil, genel olarak mutlak olmayan tüm insan haklarının sınırlandırılmasına yönelik bir meşru amaç olarak ortaya çıkmasının ayak sesleri olarak okunabilir. Avrupa toplumu ve mahkemeleri hayvan refahını, Kant’ın düşüncesindeki gibi insana karşı dolaylı ödevlerden ziyade, insana karşı ödevlerden bağımsız ve müstakil olarak, *hissedebilen canlılar olarak hayvanlara karşı ödevler* şeklinde okumaya başlamıştır.

KAYNAKÇA

- A Guide to Schechita*, May 2009, Published by Schechita UK, 3, https://www.shechitauk.org/wp-content/uploads/2016/02/A_Guide_to_Shechita_2009__01.pdf Erişim Tarihi: Ağustos 6, 2023.
- Al-Teinaz, Yunes Ramadan. “What is Halal Food?”, içinde *The Halal Food Handbook*, Editör, Yunes Ramadan Al-Teinaz, Stuart Spear, Ibrahim H. A. Abd El-Rahim (Wiley Blackwell, 2020): 9-29.
- Aristoteles, *Politika*. 17. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2014.
- Aşar, Haluk. “Hayvan Haklarına Yönelik Temel Görüşler ve Yanılgıları.”, *Kaygı Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, S. 30 (2018): 239-251.
- Bentham, Jeremy. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. New York: Dover Publications, 2012.
- Broom, Donald Maurice. “Animal Welfare: Concepts and Measurement.”, *Journal of Animal Science* 69 (1991): 4167-4175.
- Broom, Donald Maurice. “Indicators of Poor Welfare.”, *Br. Vet. J.* 142 (1986): 524-526.
- Common Witness and Proselytism: A Study Document* (ER Vol. 22 No 1), Joint Working Group between the Roman Catholic Church and the World Council of Churches (1971), <https://archive.org/details/wccjwgrccwcc005/page/11/mode/1up>, Erişim Tarihi: Temmuz 25, 2023.
- Dawkins, Marian Stamp. “From an Animal’s Point of View: Motivation, Fitness and Animal Welfare.”, *Behavioral and Brain Sciences* 13 (1990): 1-61.
- Demir, Hande Seher. *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2011.
- Derin Türkoğlu, Bengü Merve. “İnanç Özgürlüğünün İç Boyutu.” *TİHEK Akademik Dergisi*. C. 5, S. 8 (2022): 121-142.
- Descartes, Rene. *The Philosophical Writings of Descartes*, Translated by John Cottingham, Robert Stoothoff, Dugald Murdoch, Anthony Kenny, Vol. III, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Dilbirliği, Muhterem. *Avrupa’da Din ve Vicdan Özgürlüğü*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2020.
- Duncan, Ian J.H. “Animal Welfare: A Brief History.” içinde *Animal Welfare: From Science to Law*, Editör. Hild, Sophie ve Schweitzer, Louis. Paris: La Fondation Droit Animal, Ethique et Sciences [LFDA], 2019.
- Erdoğan, Mustafa. *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*. Gözden Geçirilmiş 3. Baskı. Ankara: Orion Yayınevi, 2012.
- Evans, Carolyn. *Freedom of Religion Under the European Convention of Human Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Farm Animal Welfare Council, Report on Priorities for Animal Welfare Research and Development*. (May 1993), <https://edepot.wur.nl/134980> Erişim Tarihi: Ağustos 19, 2023.

- Francione, Gary L. “Animal Rights Movement, New Welfarism.”, içinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör. Marc Bekoff, Foreword by Jane Goodall, 2nd Edition, California: Greenwood Press, 2009: 38-42.
- Fraser, David. “Animal Welfare.”, içinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*. Bekoff, Marc, Editör. Foreword by Jane Goodall, 2nd Edition, California: Greenwood Press, 2009: 47-49.
- Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights, Freedom of Thought, Conscience and Religion, Updated on 31 August 2022, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/guide_art_9_eng Erişim Tarihi: Temmuz 31, 2023.
- Harrison, Ruth. *Animal Machines*. UK: CABI, 2013.
- Hazar, Zeynep. *İnsan Hakları Çatışmalarının Dengelenmesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Uygulaması*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2021.
- Kahraman, Abdullah. “Gıda Ürünlerinde Helal ve Haramı Belirleme Yöntemi.”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XVI, Sayı: 1 (2012): 453-478.
- Kant, Immanuel. *Lectures on Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Koknaroglu, Hayati, Akunal, Turgay, “Animal Welfare: An Animal Science Approach.”, *Meat Science* 95 (2013): 821-827.
- Köse, Saffet. “Fıkhi Açından Helal Gıdanın Temel İlkeleri.”, *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*, 2(1), (2020): 1-18.
- Kutsal Kitap*, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2014.
- Lundmark, Frida, Berg, C., Schmid, O., Behdadi, D., Röcklinsberg, H., “Intentions and Values in Animal Welfare Legislation and Standards.”, *J. Agric Environ Ethics* 27 (2014): 991-1017.
- Mench, Joy A. “Thirty Years After Brambell: Whither Animal Welfare Science?.” *Journal of Applied Animal Welfare Science*. 1(2) (1998): 91-102.
- Mill, John Stuart, “Whewell on Moral Philosophy”, *Essays on Ethics, Religion and Society*, John M. Robson. Editör. Canada: University of Toronto Press, London: Routledge & Kegan Paul, 1969.
- Moberg, Gary P. “Biological Response to Stress: Implications for Animal Welfare.”, içinde *The Biology of Animal Stress: Basic Principles and Implications for Animal Welfare*, Moberg, G. P., Mench, J. A., Editör. Oxon, The United Kingdom: CABI Publishing, 2000: 1-21.
- Olsen, Jonathan. *The European Union Politics and Policies*. Seventh Edition, New York: Routledge, 2021.
- Özenc, Berke. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde İnanç Özgürlüğü ve Türkiye*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Probyn-Rapsey, Fiona. “Anthropocentrism.”, içinde *Critical Terms for Animal Studies*, Editör, Lori Gruen (Chicago and London: The University of Chicago Press, 2018): 47-63.
- Rabbi Yosef Breuer zt”l, *Glatt Kosher- Glatt Yoshor*, <https://web.stevens.edu/golem/llevine/rsrh/yosef%20breuers%20kosher%20yosher.pdf>, Erişim Tarihi: Ağustos 11, 2023.

- Regan, Tom. "Animal Rights.", içinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör, Marc Bekoff, Foreword by Jane Goodall, 2nd Edition, California: Greenwood Press, 2009: 36-38.
- Regan, Tom. *Animal Rights Human Wrongs an Introduction to Moral Philosophy*. USA: Rowman & Littlefield Publishers, Inc, 2003.
- Rosen, S.D., "Physiological insights into Shechita.", *Veterinary Record*, June 12, (2004) 154: 759-765.
- Savaş, Türker, Yurtman, İsmail Yaman, Tölü, Cemil, "Hayvan Hakları ve Hayvan Refahı: Felsefi Bakış- Nesnel Arayışlar.", *Hayvansal Üretim* 50(1) (2009): 54-61.
- Silver, Joel. "Understanding Freedom of Religion in a Religious Industry: Kosher Slaughter (Shechita) and Animal Welfare.", *Victoria University of Wellington Law Review*, 42 (2011): 671-704.
- Simonin, Denis, Gavinelli, Andrea, "European Union Legislation on Animal Welfare: State of Play, Enforcement and Future Activities.", içinde *Animal Welfare: From Science to Law*, Hild, Sophie, Editör. Louis Schweitzer, Paris: La Fondation Droit Animal, Ethique et Sciences [LFDA], 2019: 59-70.
- Singer, Peter. *Animal Liberation the Definitive Classic of the Animal Movement*. New York: Open Road Integrated Media, 2015.
- St. Thomas Aquinas. *The Summa Theologica*. Translated by Fathers of the English Dominican Province. https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1225-1274,_Thomas_Aquinas,_Summa_Theologiae_%5B1%5D,_EN.pdf. Erişim Tarihi: Ekim 14, 2023.
- Stahnke, Tad. "Proselytism and the Freedom to Change Religion in International Human Rights Law.", *BYU L. Rev.*, Vol 1, Iss. 1 (1999): 251-354.
- Szybel, David. "Animal Welfare and Animal Rights, A Comparison.", içinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Bekoff, Marc, Editör. Foreword by Jane Goodall, 2nd Edition, California: Greenwood Press, 2009: 49-51.
- Şentürk, Lütfi, Yazıcı, Seyfettin, *İslam İlmihali*, 34. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 334, 2019.
- Tatar, Dilara Buket. "Hayvanların Korunması Dair Görüşlere Eleştirel Bir Bakış.", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XX, S. 3 (2016): 297-329.
- Türkçe Sözlük*. 11. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Van Der Schyff, Gerhard. "Ritual Slaughter and Religious Freedom in a Multilevel Europe: The Wider Importance of the Dutch Case.", *Oxford Journal of Law and Religion*, Vol. 3, No. 1 (2014): 76-102.
- Vapnek, Jessica, Megan, Chapman, *Legislative and Regulatory Options for Animal Welfare*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2010 https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2898362 Erişim Tarihi: Eylül 8, 2023.
- Veissier, Isabelle, Butterworth, Andrew, Bock, Bettina, Roe, Emma, "European Approaches to Ensure Good Animal Welfare.", *Applied Animal Behaviour Science* 113 (2008): 279-297.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili Meali*. Sadeleştirilenler Prof. Dr. Lütfullah Cebeci- Prof. Dr. Sadık Kılıç, 3. Basım, Ankara: Akçağ Yayınları, 2014.

Mahkeme Kararları ve Raporları

- Abdi Ibrahim v. Norway, 15379/16, 10.12.2021.
- Adyan and Others v. Armenia, 75604/11, 12.10.2017.
- Ancient Baltic Religious Association Romuva v. Lithuania, 48329/19, 08.06.2021.
- Arrowsmith v. The United Kingdom (Com)(Rep), 7050/75, 12.10.1979.
- Arrowsmith v. The United Kingdom (Com)(Dec), 7050/75, 16.05.1977.
- Ásatrúarfélagið v. Iceland (Dec), 22897/08, 18.09.2012.
- Bayatyan v. Armenia (GC), 23459/03, 07.07.2011.
- Boudelal v. France (Dec), 14894/14, 13.06.2017.
- Buscarini and Others v. San Marino (GC), 24645/94, 18.02.1999.
- C v. The United Kingdom, 10358/83, 15.12.1983.
- Campbell and Cosans v. The United Kingdom, 7511/76, 7743/76, 25.02.1982.
- Centraal Israëlitisch Consistorie van België and Others, Judgment of the Court (Grand Chamber), 17 December 2020, Case C-336/19.
- Cha'are Shalom ve Tsedek v. France (Com), 697, 08.12.1999, Press Release, [https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{"fulltext":\["27417/95"\],"itemid":\["003-68045-68513"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{)
Erişim Tarihi: Ağustos 11, 2023.
- Cha'are Shalom ve Tsedek v. France (GC), 27417/95, 27.06.2000.
- D. v. France (Com) (Dec), 10180/82, 06.12.1983.
- Dahlab v. Switzerland (Dec), 42393/98, 15.02.2001.
- Dyagilev v. Russia, 49972/16, 10.03.2020.
- Enver Aydemir v. Turkey, 26012/11, 07.06.2016.
- Eweida and Others v. The United Kingdom, 48420/10, 59842/10, 51671/10, 36516/10, 27.07.2013.
- F.P. v. Germany (Com)(Dec), 19459/92, 29.03.1993.
- Folgerø and Others v. Norway, 15472/02, 29.06.2007.
- Hamidović v. Bosnia and Herzegovina, 57792/15, 05.12.2017.
- Hasan Eylem Zengin v. Turkey, 1448/04, 09.10.2007.
- Iskcon and Others v. The United Kingdom (Com)(Dec), 20490/92, 08.03.1994.
- İzzettin Doğan and Others v. Turkey, 62649/10, 26.04.2016.
- Jakóbski v. Poland, 18429/06, 07.12.2010.
- Jasvir Singh v. France (Dec), 25463/08, 30.06.2009.
- Jehovah's Witnesses of Moscow and Others v. Russia, 302/02, 10.06.2010.
- Johannische Kirche and Peters v. Germany (Dec.), 41754/98, 10.07.2001.
- Khan v. The United Kingdom (Com)(Dec), 11579/85, 07.07.1986.
- Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark, 5095/71, 5920/72, 5926/72, 07.12.1976.

- Kokkinakis v. Greece, 14307/88, 25.05.1993.
 Korostelev v. Russia, 29290/10, 12.05.2020.
 Kosteski v. The Former Yugoslav Republic of Macedonia, 55170/00, 13.04.2006.
 Kovalkovs v. Latvia (Dec), 35021/05, 31.01.2012.
 Krupko and Others v. Russia, 26587/07, 26.06.2014.
 Kuznetsov and Others v. Russia, 184/02, 11.01.2007.
 Larissis and Others v. Greece, 23372/94, 24.02.1998.
 Lautsi and Others v. Italy, 30814/06, 18.03.2011.
 Lautsi v. Italy, 30814/06, 03.11.2009.
 Leyla Şahin v. Turkey, 44774/98, 29.06.2004.
 Manoussakis and Others v. Greece, 18748/91, 26.09.1996.
 Nolan and K. v. Russia, 2512/04, 12.02.2009.
 Osmanoglu and Kocabaş v. Switzerland, 29086/12, 10.01.2017.
 Phull v. France (Dec), 35753/03, 11.01.2005.
 Polat v. Austria, 12886/16, 20.07.2021.
 Pretty v. The United Kingdom, 2346/02, 29.04.2002.
 S.A.S. v. France, 43835/11, 01.07.2014.
 Sinan Işık v. Turkey, 21924/05, 02.02.2010.
 Sofianopoulos, Späidiotis, Metallinos and Kontogiannis v. Greece, 1988/02, 1997/02, 1977/02, 12.12.2002.
 Stavropoulos and Others v. Greece, 52484/18, 25.06.2020.
 Taganrog Lro and Others v. Russia, 32401/10 and 19 others, 07.06.2022.
 Valsamis v. Greece, 21787/93, 18.12.1996.
 Van Den Dungen v. The Netherlands (Com)(Dec), 22838/93, 22.02.1995.
 Vereniging Rechtswinkels Utrecht v. The Netherlands (Com)(Dec), 11308/84.
 X v. Austria (Com)(Dec), 1753/63, 15.02.1965.
 X v. The United Kingdom (Com)(Dec), 6886/75, 18.05.1976.
 X. v. Germany (Com)(Dec), 6167/73, 18/12/1974.
 X. v. Iceland (Com)(Dec), 2525/65, 06.02.1967.
 X. v. The United Kingdom (Com)(Dec), 5442/72, 20.12.1974.
 Young and James v. The United Kingdom (Com)(Dec), 7601/76, 7806/77, 11.07.1977.

Diğer Kaynaklar

- Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı, Çev. İbrahim Kaboğlu, Oğuz Dönmez, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 3 (1985): 401-418.
 Council Directive 1999/74/EC of 19 July 1999 laying down minimum standards for the protection of laying hens. Erişim Tarihi: Eylül 10, 2023 <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1999/74/oj>.

- Council Directive 2007/43/EC of 28 June 2007 laying down minimum rules for the protection of chickens kept for meat production. Erişim Tarihi: Eylül 10, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32007L0043>.
- Council Directive 2008/119/EC of 18 December 2008 laying down minimum standards for the protection of calves. Erişim Tarihi: Eylül 10, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32008L0119>.
- Council Directive 2008/120/EC of 18 December 2008 laying down minimum standards for the protection of pigs. Erişim Tarihi: Eylül 10, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32008L0120>.
- Council Directive 74/577/EEC of 18 November 1974 on stunning of animals before slaughter. Erişim Tarihi: Eylül 12, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A31974L0577>.
- Council Directive 98/58/EC of 20 July 1998 concerning the protection of animals kept for farming purposes. Erişim Tarihi: Eylül 10, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31998L0058>.
- Council Regulation (EC) No 1/2005 of 22 December 2004 on the protection of animals during transport and related operations and amending Directives 64/432/EEC and 93/119/EC and Regulation (EC) No 1255/97. Erişim Tarihi: Eylül 10, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02005R0001-20191214>.
- Council Regulation (EC) No 1099/2009 of 24 September 2009 on the protection of animals at the time of killing. Erişim Tarihi: Eylül 10, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32009R1099>.
- Council Regulation (EC) No 1099/2009 of 24 September 2009 on the protection of animals at the time of killing. Erişim Tarihi: Eylül 10, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32009R1099>.
- Hayvan Hakları, Hayvanların Korunması ve Refahı.* (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Bakanlığı, 2011). Erişim Tarihi: Eylül 8, 2023. https://www.ab.gov.tr/files/Tarim%20ve%20Balıkçılık%20Başkanlığı/hayvan_haklari_hayvanlarin_korunmasi_ve_refahi.pdf.
- <https://ab.gov.tr/files/pub/antlasmalar.pdf>. Erişim Tarihi: Ocak 17, 2023.
- <https://constitutii.files.wordpress.com/2016/06/file-id-607.pdf>. Erişim Tarihi: Eylül 8, 2023.
- <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:11997D/PRO/10&from=IT>. Erişim Tarihi: Eylül 9, 2023.
- <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/MedeniVeSiyasiHaklaraIliskinSozlesme.pdf>. Erişim Tarihi: Ekim 13, 2023.
- <https://web.stevens.edu/golem/llevine/rsrh/yosef%20breuers%20kosher%20yosher.pdf>. Erişim Tarihi: Ağustos 11, 2023.
- <https://www.ab.gov.tr/files/pub/antlasmalar.pdf>. Erişim Tarihi: Eylül 10, 2023.
- https://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_3_antlasmalar/1_3_2_tadil_antlasmalari/2007_eu_charter_eng.pdf. Erişim Tarihi: Ekim 14, 2023.

- <https://www.boe.es/buscar/pdf/1978/BOE-A-1978-31229-consolidado.pdf>. Erişim Tarihi: Ekim 13, 2023.
- https://www.bpb.de/system/files/dokument_pdf/Grundgesetz_TR_endgultig.pdf. Erişim Tarihi: Ekim 13, 2023.
- <https://www.britannica.com/topic/kashruth>. Erişim Tarihi: Ağustos 10, 2023.
- <https://www.britannica.com/topic/terefah>. Erişim Tarihi: Ağustos 10, 2023.
- <https://www.britannica.com/topic/worship>. Erişim Tarihi: Temmuz 29, 2023.
- https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_tur. Erişim Tarihi: Ekim 13, 2023.
- <https://www.elysee.fr/en/french-presidency/the-declaration-of-the-rights-of-man-and-of-the-citizen>. Erişim Tarihi: Ekim 13, 2023.
- <https://www.etymonline.com/word/forum>. Erişim Tarihi: Temmuz 22, 2023.
- <https://www.etymonline.com/word/intern>. Erişim Tarihi: Temmuz 22, 2023.
- https://www.oas.org/dil/access_to_information_American_Convention_on_Human_Rights.pdf. Erişim Tarihi: Ekim 13, 2023.
- https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/trk.pdf. Erişim Tarihi: Ekim 13, 2023.
- https://messianicapologetics.blog/faqs/G_Glatt_Kosher.pdf. Erişim Tarihi: Ağustos 11, 2023.